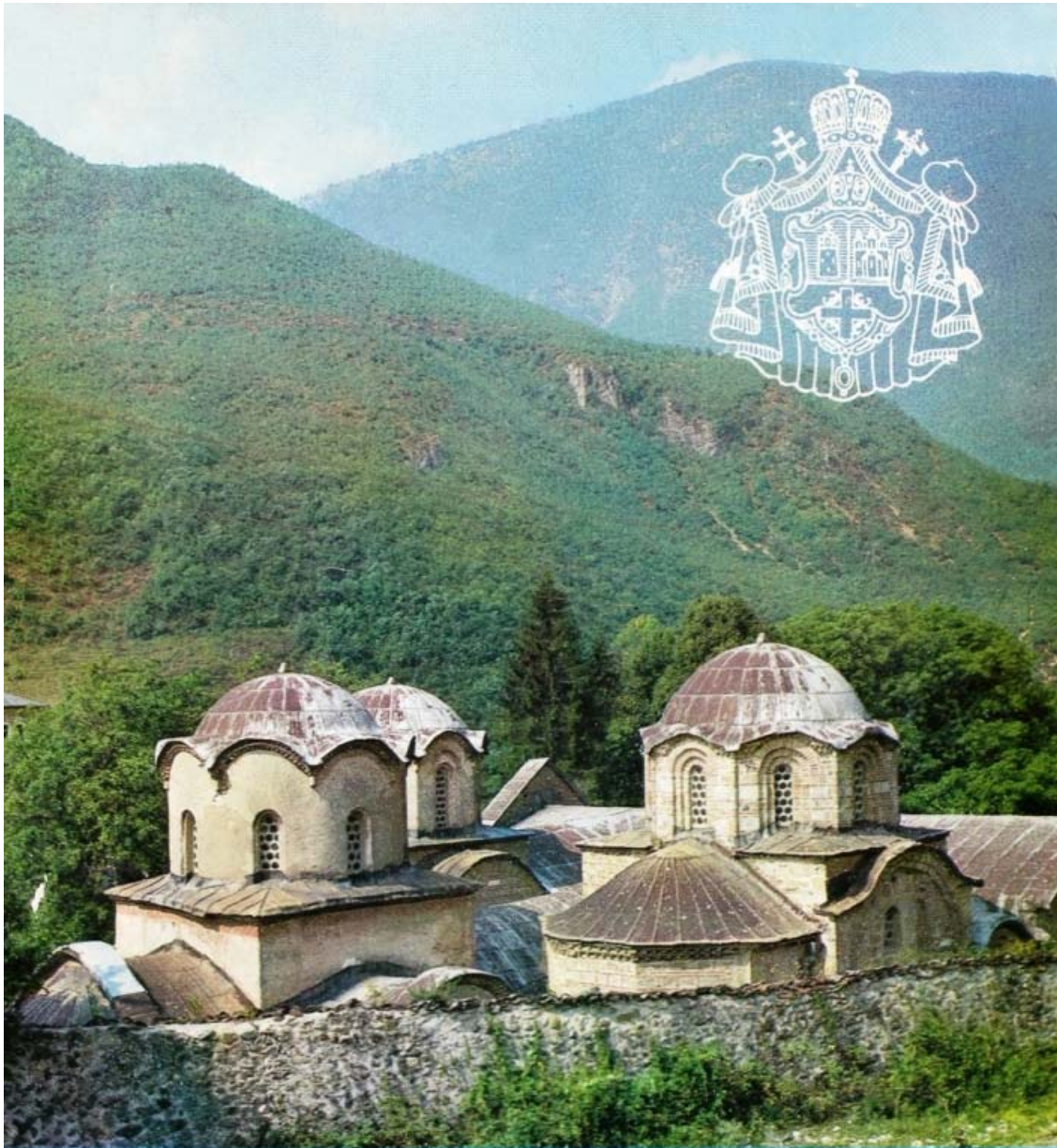

Др Душан Љ. Кашић

Поглед у прошлост Српске цркве

КРАТАК ИСТОРИЈСКИ ПРЕГЛЕД

Издаје: Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Београд 1984.

Рецензент: Митрополит дабробосански Владислав

На насловној страни:

Цркве манастира Пећке патријаршије – у средини је најстарија, црква Светих апостола, коју је почетком 13. века подигао архиепископ Арсеније. Затим је, са њене северне стране (на слици десно) архиепископ Никодим призидао цркву Светог Димитрија, у периоду између 1316–24. г. Најзад је архиепископ Данило II, око 1330 г. саградио са јужне стране цркву Свете Богородице и уз њу параклис (капелицу) Светог Николе; потом је саградио и отворену припрату (предворје) испред све три цркве, и на тај начин их повезао, а уз њу је подигао и звоник, но који се није сачувао.

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	3
ПОЈАМ О СРПСКОЈ ЦРКВИ И ЊЕНОЈ ИСТОРИЈИ	4
I. РАНО ХРИШЋАНАСТВО КОД СРБА	4
II. СВЕТИ САВА И ЊЕГОВО ДОБА	8
III. ЦРКВА У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРПСКОЈ ДРЖАВИ	12
IV. СРПСКА ЦРКВА ПОД ТУРСКОМ ВЛАШЋУ	17
V. ВРЕМЕ ПОКРАЈИНСКИХ ЦРКАВА	22
VI. УЈЕДИЊЕЊЕ СРПСКЕ ЦРКВЕ И ВАСПОСТАВЉАЊЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ	28
ДОДАТАК	29
I. СРПСКИ СВЕТИТЕЉИ	29
II. СРПСКИ АРХИЕПИСКОПИ И ПАТРИЈАРСИ	31
III. СРЕДЊОВЕКОВНИ СРПСКИ МАНАСТИРИ И ЊИХОВИ ОСНИВАЧИ (КТИТОРИ)	32
ИЛУСТРАЦИЈЕ	36

ПРЕДГОВОР

У наше време много се говори и брине о споменицима наше културе. Из дана у дан о њима се све више зна, све више се о њима пише, све више се посећују, све више се њима дичимо, али о Цркви, која их је стварала и о њеној историји, све мање се зна. Зато се осетила потреба да се нашој широкој јавности, коју ова проблематика интересује, пружи сажет преглед историје Српске цркве са најосновнијим подацима, који ће љубитељима наше народне и црквене прошлости бити од користи.

Да би се задовољила ова потреба, Свети архијерејски синод ме је позвао да напишем кратак преглед историје Српске цркве за широки круг читалаца. Прихватио сам се тога рада, иако сам био свестан да тај, наоко, мали посао није лак. У сувише сажетој синтези тешко је дати више фактографских информација, које читаоци воле и желе да нађу у књизи, али верујем да ће се многи од читалаца ипак заинтересовати за проблеме који су у овој књижици дотакнути и тражити опширније информације о њима у литератури. Што више буде таквих читалаца то ће бити већи успех ове књижице и већа оправданост њеног објављивања.

На Светога Саву 1983.

Д. КАШИЋ

ПОЈАМ О СРПСКОЈ ЦРКВИ И ЊЕНОЈ ИСТОРИЈИ

Српска православна црква је једна од помесних цркава православног хришћанског Истока, које у суштинско јединство, у једно „тело Христово“, повезује јединство вере, светоотачко предање, заједничка литургичко-благодатна пракса и црквено устројство. Подела на помесне цркве условљена је спољним факторима, пре свега географским условима и поделом човечанства на народе и државе. Зато су све помесне цркве добиле национални карактер. Њихов живот уско је везан са целокупним народним животом и зато су те цркве везале своју судбину за судбину овога народа. Тако је то и код Срба било.

Историјски ток живота Српске православне цркве био је кроз векове у многоме условљен географским положајем нашег етничког подручја на коме се сусрећу, па врло често и сукобљавају две светске хемисфере – Исток и Запад, две културе, две хришћанске вероисповести, две вере – хришћанство и ислам. Преко тог подручја воде путеви освајача са истока на запад и оних са запада на исток. Зато је политичка, па и црквена историја српског народа немирна, често у самоодбрани, у ратном страдању и трпљењу.

Поред овог географског фактора, на историју Српске цркве судбоносно је утицало вековно ропство нехришћанском освајачу, у коме је рушено много од оног што је створено у слободи, а тешко се штагод подизало, било у материјалном погледу, било на културном пољу. Ако обратимо пажњу на чињеницу да је српски народ од коначног примања хришћанства до данас, за десет векова, био пет векова под турском окупацијом, а зна се каква је она била, онда је јасно колико је овај политички фактор био судбоносан у историји Српске цркве.

Своју основну снагу Српска црква је стекла у време процвата средњовековне српске државе, кад јој је био поверен на култивисање цео духовни живот српског народа. Сведоци успеха на том пољу су многобројни споменици културе: архитектуре, ликовне уметности, књижевности писмене и усмене, лепих обичаја и хришћанских принципа примењиваних у свим животним ситуацијама. Православно хришћанство је тада постало истинска животна философија српског народа, која је и до данас дубоко усађена у народну душу. Све је то представљало чврст темељ и изванредан духовни капитал са којим, и од кога, се живело у каснијим тешким вековима. На тим темељима Српска црква и данас живи и ради на облагорођавању верског живота своје деце.

I. РАНО ХРИШЋАНСТВО КОД СРБА

Сусрет са хришћанством – Срби су се, као и остали Јужни Словени, упознали са хришћанством тек кад су се у VI веку населили на Балканском полуострву, где је већ од IV века постојала развијена црквена организација. Хришћанство је било вера староседелаца, чија су земљишта Срби запоседали, и вера византијске власти с којом су се Срби борили за ово подручје. Немоћна да сузбије бујицу Словена са севера, Византија је настојала да и Србе као и остале „варварске“ народе, који су запосели њене северне територије, потчини својој власти. Зато је, поред осталог, настојала да их преведе у хришћанство, желећи да тако прошири на њих свој црквени, културни и политички утицај.

Христијанизација српских племена била је дуг и сложен процес, који још није довољно познат. Племенски поглавари први су пристајали да приме хришћанство. Они су, с једне стране, пре народних маса могли да се упознају са хришћанством и његовим плодовима, који су се огледали у тековинама византијске културе, а с друге стране, чинили су то под утицајем Византинаца, из политичких, па и личних интереса. „Прво масовно крштавање Срба“ било је, према казивању цара Константина Порфирогенита, у

време византијског цара Ираклија (610–641). Како је ово подручје тада спадало под римски патријархат, замолио је цар Ираклије папу да пошаље овамо проповеднике и свештенике, који су вероватно долазили из далматинског приморја. Међутим, долазили су и свештеници са грчког етничког подручја, нарочито после 732. године, кад су за време византијског цара Лава III Исавријанца све српске области дошле под јурисдикцију Цариградске патријаршије.

Примање хришћанства није ишло лако. Напротив, хришћанство је примано споро и површно и са стрепњом. Већина становништва још увек се фанатично држала вере својих предака и сматрала хришћанство не само верском заблудом, него и инструментом византијске политике за потчињавање Срба. Зато, кад је у првој половини IX века, због слабости Византије, Србима пошло за руком да створе своју слободну државу, добила је превагу ова конзервативна већина, те су са српског подручја протерани хришћански мисионари и уклоњено све што је подсећало на потчињеност „Ромејима“, Византинцима.

Пуштање дубљег корена – Овај формални неуспех ипак није значио брисање сваког трага двестагодишњег рада хришћанских мисионара. Због тога и доцније сретамо по Србији хришћанске свештенике, иако у њој у то време није било уређене црквене организације. То је већ време рада свете браће Ћирила и Методија у суседној Панонији, време појаве словенске писмености и словенског богослужења и формирања Методијеве Панонске епископије. Папа је желео да тој епархији припоји и српску државу кнеза Мутимира, од кога је 873. године тражио да своју државу потчини овој новооснованој црквеној области. Папа је рачунао да ће Мутимир на ово пристати баш због словенског карактера Методијеве епархије. Међутим, поучен примером Бугарске, из које се 870. морала да повуче латинска јерархија, и Мутимир се определио за Цариград и Византију с којом се на југу граничио и од које је у политичком и војном погледу страховао. Било је то време моћног цара Василија I Македонца (867–886), под којим ће Византија, исцрпена дугом иконокластичком кризом и ратовима на Истоку, поново доживети свој процват. Балкански Словени су у то време већ били потпуно припремљени за примање хришћанства. Томе су у Србији много допринели „лутајући свештеници“, како их папа зове у писму српском кнезу Мутимиру. Они су проповедали на народном језику и вероватно су потекли из круга Методијевих ученика у Панонији. У другом једном писму папа упозорава кнеза Мутимира да у његову државу са свих страна долазе некакви свештеници, који врше службу Божју противно канонима, алутирајући при томе свакако на византијске свештенике који су у Србију долазили преко Бугарске.

У то време живе мисионарске делатности, које се у историји обично назива „другим крштавањем Срба“, у Србији се помињу и прве епархије. Тако је 878. у Београду био епископ Сергије, Словен, а у Браничеву се 879. помиње епископ Агатон. Нешто доцније (927) дознајемо за епископско седиште у Стону на Приморју. Највећи део централних српских области обухватала је Рашка епархија, за коју не знамо кад је постала, јер се помиње тек у повељи цара Василија II од 1020. заједно са епархијама у Нишу, Липљану и Призрену.

Светлост са Охрида – У овако формално христјанизованој Србији почело је хришћанство да се стварно учвршћује тек на основу словенске проповеди и богослужења, који су овамо допирали најпре из Паноније, а затим из нових словенских црквених центара у Македонији и Приморју. Наиме, када су после смрти св. Методија (885) из Моравске прогнани његови ученици, отпочела су двојица од њих, св. Климент и св. Наум, своју нову и врло успешну мисионарску делатност у западној Македонији на обалама Охридског и Преспанског језера. Ту је процветала словенска писменост, васпитавани су свештенички кадрови, развило се многобројно монаштво, ницали су манастири. Ту је никла и прва словенска епархија на овом подручју, „Величка

епархија“, чији је први епископ 893. године постао свети Климент. Пошто се налазила на подручју тадашње бугарске државе, Величка епархија је ушла у састав Бугарске патријаршије, која је 870. добила своју самосталност, а изгубила ју је 971. године, кад је византијски цар Јован Цимиск освојио бугарску државу, а њену цркву потчинио цариградском патријарху.

Нова патријаршија појавила се на овом подручју у новој словенској држави цара Самуила (976–1014), у коју су ушле готово све српске области. Седиште ове патријаршије било је близу Преспе, царске престонице, у граду Охриду, по коме ће и патријаршија доцније добити свој назив. Кад је византијски цар Василије II „Бугароубица“ покорио ову државу (1018), оставио је овој цркви самосталност, али ју је деградирао на степен архиепископије, а за постављање њеног поглавара резервисао права византијском цару и цариградском патријарху. Од тада ће на њен престо бити довођени искључиво Грци, па ће она кроз целу своју историју служити јелинизаторским циљевима „велике грчке идеје“, како за време Византије тако и за време Турака. Под јурисдикцију те архиепископије потпадале су и српске земље све до 1219. године.

Рано хришћанство у Зети – Поред српске државе формиране у централним српским областима, која се називала Рашком, појављује се већ од IX века у приморским областима и друга српска држава, која се називала најпре Дукља, по римском називу Доклеа, а затим Зета, по речици Зети, притоци Мораче. Дукљански краљ Јован Владимир, који је постао зет Самуилов, прославио се побожним животом и мученичком смрћу, па се као „страстотрпац“ тј. трпитељ страдања, страдалник, први од српских владара удостојио светитељства. Њега је из династичке суревњивости дао убити у Преспи 1016. године Самуилов синовац Владислав (који је пре тога убио сина и наследника Самуиловог Радомира, а сад му убио и зета, да би се и с те стране осигурао на престолу). Владимирова удовица Косара ускоро је пренела Владимирово тело у Дукљу и сахранила га у цркви Св. Богородице Крајинске. Данас оно почива у цркви њему посвећеној („Шин Ђон“ - Свети Јован) код Елбасана у Албанији.

Кад је Византија покорила Самуилово царство (1018), покорила је и Дукљу. Али, не задуго. Још крајем прве половине XI века Срби у Зети су под вођством кнеза Војислава успели да збаце византијску врховну власт и да поново оснују своју државу. У време владе Војислављевог сина Михаила (1050–1081) догодио се велики црквени раскол, који је био судбоносан нарочито на овом подручју на коме су се граничиле и о које су се отимале источна и западна црква. Страхујући од Византије, од које се његова земља тек ослободила, кнез Михаило се окренуо према римској цркви. Он је цркву у Зети потчинио папи, који му је 1067. поставио архиепископа у Бару, а 1077. дао му краљевску круну, што је у оно време на Западу значило међународно признање једне државе. За време Михаиловог сина Бодина (1081–1101) барски архиепископ (који и до данас носи назив *primas Serbiae*) добио је 1089. самосталност и палијум (део богослужбене одеће римокатоличких бискупа, знак духовне власти) као спољну ознаку свога архиепископског достојанства.

На подручју ове Дукљанско-барске архиепископије одмах се приступило избацивању словенског језика и словенских књига из богослужбене употребе и убрзано се уводио и коначно увео латински језик као и сва богослужбена и административна пракса латинске цркве. Почетком XII века није више у Зети уопште било словенског обреда. Тек кад је Зета око 1183. ушла у састав државе Стефана Немање, обновиће се у унутрашњости Зете источна хришћанска традиција.

Рано хришћанство у Босни – До друге половине XII века Босна је, као и Рашка, била под врховном влашћу Византије. У време кад се у Рашкој осамосталио од Византије Стефан Немања, у Босни се јавља као самосталан владар бан Кулин (1180–1204). Немањина самостална српска држава у ствари је географски прекинула сваки директан додир Босне са Византијом. Тиме је онемогућен политички и војни притисак

Византије на Босну, али је истовремено Босна остала ван домашаја благотворног утицаја византијске културе.

Ослободивши се византијске врховне власти, нашао се бан Кулин усамљен према моћној Угарској, и ускоро је морао да призна њену врховну власт, која се огледала, углавном, у бановим личним обавезама према угарском краљу. У свом унутрашњем животу Босна је била самостална. Регулисавши спољнополитички положај своје државе, Кулину је остао много тежи унутрашњи црквени проблем. Од времена крштавања Срба била је Босна махом у заједници са државом првих српских владара, па им је била заједничка и прва црквена организација, словенска писменост и богослужбена пракса. После одвајања од Србије Босна је формално потпадала под јурисдикцију латинских архиепископија: сплитске, барске и дубровачке, али су ове мало радиле на унапређењу верског живота на овом подручју, па је црква и даље задржала свој словенски карактер. Њени епископи и свештеници имали су народна имена и народне јерархијске називе: дјед (епископ), гост (прота) и старац (презвитер, свештеник). Сви чланови јерархије називани су заједничким именом – стројници. Богослужење је било источног обреда, а монаштво се управљало по правилима св. Василија Великог.

Одвојена од живота цркве у Византији и Србији, а занемарена од латинских метропола у Приморју, црква у Босни је била препуштена сама себи. Без богословског образовања њено свештенство није могло култивисати верски живог народа, који се развијао на старим основима и ове више добијао фолклорни карактер. Зато су овде могли наћи уточишта јеретички елементи прогнани или избегли са православног Истока или са Јадранског приморја, махом патаренске оријентације, али они нису успели да Босанску цркву учине патаренском или богумилском, нити се она икад звала другачије него „Црква босанска“, а њени припадници – „крстјани“. Ако је римска курија на нечије тужбе слала своје инквизиторе да испитају њихово веровање, босански духовници су се одрицали свега што су инквизитори тражили, а кад ови оду, они су живели и даље својим сопственим животом, приближујући се све више облицима живота православне цркве све до пред турску окупацију и непосредно после ње, кад је нестало политичке границе између Босне и Србије, па се Босанска црква готово не приметно стопила са Српском православном црквом у саставу Пећке патријаршије.

Крсна слава – Већ у овом периоду јавља се у верском животу покрштених Срба један специфичан верски обичај дубоко везан са породичним животом. То је „крсно име“, „крсна слава“, „свети“ или „свето“, већ према томе како се у ком крају назива. То је свечано прослављање једнога од хришћанских светаца као заштитника и покровитеља одређене породице. Кад услед умножавања једне породице дође до њене деобе, сви нови домови задржавају исту крсну славу, коју на тај начин славе сви домови који потичу од заједничког претка, цела братства, чак и онда кад би поједине породице промениле презиме.

Сматра се, да су Срби у паганско време поштовали и прослављали, поред више божанских бића, и нарочито натприродно биће као заштитника своје породице, свога дома и његовог напретка. Приликом преласка у хришћанство заменили су они ово биће одређеним хришћанским свецем. Пошто је, дакле, почетак српске „славе“ везан за крштавање, добио је одабрани светац, односно његов празник, назив „крсне“ славе или „крсног“ имена. Овај обичај био је прихваћен на целом српском етничком подручју, у Рашкој, у Зети и Приморју, у Босни, без обзира на касније конфесионалне диференцијације. Тако су „крсно име“ прослављали латинизирани Срби у Црногорском приморју, у Дубровнику и његовом залеђу, а код (припадника средњовековне „цркве босанске“ било је „крсно име“ у нарочитом поштовању. Код Хрвата и Бугара нема крсне славе. Она је искључиво српски народно-црквени обичај. Зато је и настала узречица: „Где је Слава, ту је Србин“.

За литургичко прослављање Крсне славе спремају се и у посебном црквеном обреду приносе као жртва Богу: свећа, жито (кољиво), хлеб (колач) и вино. Кади се тамјаном. Верски садржај овог обичаја најбоље је изражен у молитви за благосиљање кољива. Ту се каже да се кољиво приноси у славу Божију, у част свеца који се слави и у спомен преминулих сродника. Живима се од Бога моли све што ће допринети њиховом спасењу и „уживању вечних добара“ Божијих. Подижући славски хлеб, свештеник се моли Богу да, по молитвама свеца кога дом слави, „прими жртву ову на небески свој жртвеник“. Тамо где нема могућности да свештеник обавља славске обреде, чини то домаћин са својим гостима. Кад се подиже колач „у славу (за славу)“, чита домаћин, или неко од присутних, ко најбоље зна, „славу“, помињући име не само прослављаног заштитника тога дома, већ и имена многих других светаца, молећи их да буду овом дому у помоћи према даровима које им је Бог дао да помажу људима. После помена сваког свеца или групе светаца, ови присутни говоре углас „ва славу“.

Поред ове, да је назовемо тако, вертикалне димензије крсне славе, која повезује оне који славе („свечаре“ или „кршњаке“) са Небом, празновање крсне славе има и своју хоризонталну димензију: она у хришћанској љубави повезује свечаре са ближњима, са њиховим гостима, са намерником и просјаком, са сваким ко им о Слави у кућу дође. Свако мора да буде послужен и са чашћу испраћен. На тај начин прослављање Крсне славе, од најстаријих времена па до данас, представља један од најважнијих фактора у освежавању верског живота у српском народу.

II. СВЕТИ САВА И ЊЕГОВО ДОБА

Стефан Немања – Црквена ситуација код Срба из основа се мења и добива свој коначни правац тек у другој половини XII века, кад је рашки велики жупан Стефан Немања (1169– 1196) ујединио већину српских земаља и створио велику српску државу у коју је ушла и Зета. После колебања између источне и западне цркве, које карактерише претходни период, Немања се недвосмислено определио за источно православље и енергично је из своје државе прогнао еве јеретике који су се у њу инфилтрирали, махом са Истока, али према римокатоличкој цркви у Приморју, где је она имала дужу традицију, био је толерантан.

Немања је лично био врло побожан човек. Помагао је свештенство и монаштво, па ће и сам последње године живота провести у монаштву. Подизао је многе манастире међу којима су временски први манастир Свете Богородице и Св. Николе у Топлици, затим Ђурђеви Ступови у Расу, црква Св. Пантелејмона у Нишу, Светих Арханђела у Скопљу. Слао је дарове хришћанским светињама и ван своје државе: Гробу Господњем у Јерусалиму, цркви Светих апостола у Риму, Св. Николе у Барију, манастиру Св. Богородице Евергетиде у Цариграду итд. Међу манастирима које је подигао у земљи најзнаменитија је Студеница; у којој је Немања саградио себи гробницу. Ова „мајка српских цркава“, чији је игуман имао првенство части међу настојатељима свих српских манастира, својом архитектуром и живописом представља и до данас понос српске националне културе.

Младост Светог Саве – Стефан Немања имао је три сина: Вукана, Стефана и Растка. Растко се родио оно 1175, већ у поодмаклим годинама својих родитеља. Због своје склоности побожном животу, читању, молитвама и побожним медитацијама Растко је, кад му је било седамнаест година, са једним руским монахом, који је долазио на Немањин двор ради милостиње за манастир, побегао у Свету Гору Атонску и тамо се у руском манастиру Св. Пантелејмона (Стари Русик) замонашио и добио име Сава. После тога је продужио своје васпитање и подвизавање у манастиру Ватопеду. Својом смерношћу и строгим подвижништвом задивио је принц-монах целу Свету Гору. Године 1196. абдицирао је његов отац Стефан Немања и уступио престо своме средњем сину

Стефану, који је био зет тадањег византијског цара Алексија Комнина. Сутрадан по абдикацији и Немања и његова жена Ана замонашили су се и постали монах Симеон и монахиња Анастасија. Идуће године старац Симеон је отишао у Свету Гору к овоме љубљеном најмлађем сину да уз њега у молитви и подвизима проведе последње дане живота.

Оснивање манастира Хиландара – У Светој Гори су Симеон и Сава стекли нова сазнања и сагледали еве што је црква учинила у Византији за напредак културе и цивилизације. Видели су да у Светој Гори постоје и манастири других народа, и зато су предузели акцију за изградњу српског манастира у овој светој монашкој земљи. Цар је на предлог светогорске управе (протата) испунио молбу Симеона и Саве и дозволио им 1198. да обнове запустели манастир Хиландар, како би он био склониште монасима српске народности. Изградња Хиландара је брзо напредовала и његови ктитори (оснивачи) су се већ у лето 1199. уселили у свој манастир. Међутим, већ 13. фебруара 1200. умро је старац Симеон, а Бог је ускоро прославио његове мошти дочењем мира. Светогорски сабор га је тада канонизовао, а Сави ставио у дужност да напише житије (животопис) и службу своме светом оцу, светом Симеону Мироточивом.

Сава је у Кареји, средишту Свете Горе, саградио и испосницу за два до три монаха. Написао је и типик, како за Хиландар (према типу манастира Богородице Евергетиде у Цариграду) тако и за испосницу. Овај последњи типик урезан је у мермерну плочу у испосници, која и данас у њој постоји.

У времену кад је Сава уређивао свој манастир и умножавао братство у њему, задесили су Свету Гору тешки дани. Крсташи су 1204. заузели Цариград и основали Латинско царство (1204–1261). Крсташки војници, а са њима и латински свештеници и монаси, упали су у Свету Гору, пљачкали и односили драгоцености, особито светитељске машти, а светогорске монахе присиљавали да признају папску власт. Немањини синови у отаџбини страховали су за свете мошти овога оца, па су написали писмо своме брату Сави у коме га моле да узме очеве мошти и пренесе их у Србију. Сава је под најтежим околностима и уз највеће опасности 1207. године пренео очево свето тело у Србију и положио га у припремљени гроб у Студеници, па је и сам остао овде ове до 1217. као архимандрит очеве задужбине, за коју је такође написао типик, који се само местимично, због локалних специфичности, разликује од хиландарског. Као увод у њега написао је опширније житије свота оца, студеничког ктитора, преподобног Симеона-Немање.

Просветитељ – Стање у коме је Сава затекао своје отаџство учинило је на њега болан утисак. Нашао је верско незнање, културну заосталост, економску и друштвену неразвијеност. У оваквом стању, без културе и цивилизације, Срби су заувек могли имати само ропске перспективе. Зато је Сава, који је видео Цариград и Солун, упознао византијску културу и цивилизацију, ушао у политички и дипломатски живот византијске и српске државе, решио да остане у отаџбини и предузме своје велико просветитељско дело, не напуштајући подвижнички живот (одрицања од ових уживања а ревновања у хришћанским врлинама), молитву и медитације. Сава улази у народ, проучава његов живот, учи свештенике и народ, подиже цркве, или на погодним местима поставља крстове, неуморно сеје знање и учи свакога, и орача и пастира, и ткаљу и домаћицу, и старо и младо. Та се Савина делатност чврсто уткала у народну свест и проговорила кроз безброј легенди и прича о просветитељској акцији Савиној. Поред тога, нема ниједне српске области у којој нема предања о Савиној активности или топонима (назива места) везаних за његово име, као што су „Савин извор“, „Савина стопа“, „Савина стена“ и томе слично.

Радећи марљиво на верском и културном подизању свога народа, Сава је увидео да су за тај посао потребни кадрови, националној ствари одано и културно православно свештенство. Од грчких епископа у Расу, Призрену и Липљану, који су били под

јурисдикцијом Охридске архиепископије, а она је фаворизовала грчку културу, није се могло очекивати да се свесрдно ангажују у овом послу. Зато је Сави постало јасно да је образовање независне (аутокефалне) националне српске цркве у самосталној држави једини излаз и једина могућност да црква изврши евој велики задатак у животу српског народа. Носећи у души ту идеју, Сава је стварао план за њено остварење. Међутим, његов брат, велики жупан Стефан Немањић, наставши се између Латинског царства на југу и папи одане Угарске на северу, почео се окретати према папској курији. На овакву Стефанову оријентацију свакако је утицао и његов нови брак са Аном, унуком млетачког дужда Хенрика Дандола. Далековид и васпитан у строго православном духу, Сава није могао да одобри Стефанове политичке концепције, нити се за рачун тренутних политичких интереса могао одрећи свих резултата свога рада и својих великих планова. Зато, кад је Стефан, свакако дајући обавезе, требало да прими од папе краљевску круну, Сава је 1217. отишао у Хиландар, ношен својом великом идејом, уверен да ће ускоро доћи час за њено остварење.

Први српски архиепископ – На тај час Сава није дуго чекао. Стефан је брзо увидео да веза са папском куријом уништава све њихове планове и тек сада је схватио правилност Савине концепције. Добивши Стефанову сагласност, Сава се половином 1219. године упутио са пратњом цариградском патријарху, који се после латинске окупације Цариграда (1204) налазио у Никеји уз „никејског цара“ Теодора Ласкара. Изложивши црквену ситуацију у Србији, Сава је замолио цара и патријарха Манојла Сарантена да његовој земљи даду црквену самосталност и да тој новој, самосталној (аутокефалној) цркви посвете архиепископа. Цар и патријарх испунише Савину молбу, те је он био посвећен за првог архиепископа „српских и поморских земаља“. Патријарх му је уручио архијерски жезал и грамату о посвећењу. Такође је на Савину молбу одобрено да будући српски архиепископ не мора више долазити цариградском патријарху на посвећење, већ да га могу рукоположити његови епископи. Напослетку, Сава је уз сагласност цареву добио од патријарха и његовог синода акт о аутокефалности српске цркве, „руком (писмено) и устима (усмено) патријарх и сви архиепископи, митрополити и епископи благословише Светога, и благословише оне који ће по њему бити, и заповести благословене („повељенија благословена“ тј. грамату) потписавши сваки својом руком, предадоше Светоме“.

На путу у отаџбину архиепископ Сава је свратио у Свету Гору. У Хиландару је одабрао најбоље калуђере за своје будуће сараднике, а затим се преко Солуна, где је довршио превођење Крмчије („књиге законске“), упутио у Србију. Посетивши најпре болеснога брата Стефана, Сава је похитао у Студеницу да се поклони моштима свога оца и да се препоручи његовој помоћи. Затим се упутио у манастир Жичу, нову задужбину овога брата Стефана, која је одређена за седиште архиепископије.

Архиепископ Сава се одмах дао на посао. Пре свега је извршена подела земље на епархије. Поред већ постојећих епархија, рашке, призренске и липљанске, основано је још осам епархија: жичка, зетска, хвостанска, хумска, топличка, будимљанска, дабарска и моравичка. Епархије су подељене на протопопијате, а они на парохије или нурије. Поред протопопа свештенство су надзирали епископски егзарси, који су давали инструкције и иницијативе парохијском свештенству и монасима по манастирима. Сваки епископ је добио препис крмчије са архиепископовог примерка, док су протопопи преписивали са епископовог примерка, да би се сачувала неповредивост текста. Владар је свим епископима дао за издржавање епархијска властелинства.

Приликом освећења довршеног манастира Жиче архиепископ Сава је крунисао свога брата Стефана за краља („препаса га и украси багреницом и бисером и венча часну главу његову венцем царства и помаза га миром, назва га у Богу самодржавним краљем српским“). Тако је Србија добила свога „првовенчаног краља“.

Охридски архиепископ Димитрије Хоматијан, сазнавши шта је урадио Свети Сава, најпре је ћутао и тек после годину дана написао му је једно протестно писмо у коме осуђује „монаха Саву“ што је напустио Свету Гору и подвиге којима се прославио и отишао у свет, па се чак дао и хиротонисати за архиепископа, иако раније није био епископ, и без знања његовог. Међутим, Свети Сава се на овај протест није обазирао. Он је знао да Охридска архиепископија није била фактор аутокефалије, јер је и њеног архиепископа постављао византијски цар и цариградски патријарх и да се, према томе, обратио тамо где је требало и да је оно што је урадио канонски исправно. Зато је мирно, али упорно и неуморно радио на организацији и унапређењу црквеног живота, помагао брату и све је у држави и цркви ишло брзим кораком набоље. Стефан Првовенчани је много поштовао свота брата, који га је на самрти (1228) замонашио и од Стефана „првовенчаног“ краља постаде С и м о н монах.

У време Стефанова наследника, краља Радослава, Свети Сава је 1229. посетио Свету Земљу. У Јерусалиму га је љубазно примио патријарх Атанасије. Обишао је затим сва света места, многе манастире, а нарочито манастир Св. Саве Освећеног (чији је и сабрат постао) и манастир Св. Јевтимија. На том путу је Светитељ, откупљујући манастире од Латина и Сарацена, или добијајући места од православних манастира, стварао српске манастире у Палестини, као што је манастир Св. Георгија у Акону, Св. Јована Богослова у Сиону, онај на земљишту манастира Св. Јевтимија и многе мање монашке колоније које су имале да послуже како будућим српским поклоницима тако и популарности Србије и њене цркве. Обилазећи палестинске манастире Свети Сава је проучавао њихов живот и устројство. По повратку кући он је многе прописе „јерусалимског типика“ уводио у живот цркве, усклађујући то ново, „јерусалимско“ правило са раније уведеним „васељенским“, цариградским, студитским правилом. Враћајући се у Србију посетио је новог никејског цара Јована Ватаца и новог цариградског патријарха Германа, затим Свету Гору, Солун и свога пријатеља епирског деспота Теодора Анђела, таста новог српског краља Радослава. Свуда куд је пролазио водио је корисне разговоре по српску цркву и државу, а кад се вратио кући продужио је свој рад обогаћен још већим сазнањима и искуствима. Његов лик и ауторитет лебдео је над Србијом као добри Божји дух који води нацију путем несумњивог добра и среће. Зато је и смена на престолу, кад је уместо краља Радослава дошао његов брат Владислав (1233), иако је изведена у буни, ипак прошла брзо и безболно. Свети Сава је био важнији од краљева. Прогрес цркве и државе се настављао.

Пошто је унутрашња ситуација у цркви и држави била добра, Свети Сава је одлучио да поново посвети пажњу њиховим спољним односима и да још једном обиђе света места и колевке источног монаштва. Али, како је већ био старији и оронулог здравља, помишљао је и на крај живота и на опасности које би му се могле на тако далеком путу догодити, па је пре поласка, у договору са краљем Владиславом, сазвао 1233. „сабор српске земље“ на коме је поднео оставку и предложио за свога наследника свога ученика и васпитаника Арсенија „Сремца“, човека врло духовног и пуног врлина. Пошто је Арсеније изабран, Свети Сава га је рукоположио уз саслужење епископа из целе архиепископије и уступио му престо. Ипак, остао је још годину дана у Србији како би што боље увео Арсенија у све послове и да би видео како ће ствари да теку.

Како је све ишло добро, крене Свети Сава у пролеће 1234. на своје друго путовање. У Акону је одсео у свом манастиру Светог Георгија, а на Сиону у манастиру Св. Јована Богослова. У Јерусалиму је водио дужи разговор са патријархом Атанасијем, посетио Александрију и тамошњег патријарха Николу, од кога се „научи многим духовним судовима“, обишао је монашке центре у Египту, а затим ишао на Синај, па поново преко Јерусалима у Антиохију и Цариград, где је разговарао са „царским мајсторима“ и набавио многе потребе за цркве и откупљивао светитељске мошти. На

крају пута посетио је Трново, престоницу бугарског цара Јована Асена, таста тадашњег српског краља Владислава. Међутим, изнурен дугим путем и болестима, Светитељ је, одслуживши литургију и извршивши водоосвећење уочи Богојављења, услед велике хладноће оболео и ускоро, 14. јануара 1236. у Трнову и умро. Краљ Владислав је тек после годину дана успео да умилостави свога таста да му дозволи да пренесе мошти свога светог стрица у отаџбину и да их сахрани у својој задужбини манастиру Милешеви, где су положене 6 (19) маја 1237. године.

III. ЦРКВА У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРПСКОЈ ДРЖАВИ

1.

Доба архиепископије – Наследници Светога Саве предано су продужили његов рад. Имајући стално пред очима њега и његов наук, они су и говорили и писали да седе на „његовом“ престолу, а њихови биографи пишу да су ови архиепископи „придржавали престо Светог Саве“. Иако су времена била често бурна, црква је ипак за цело време српске средњовековне државе без нарочитих поремећаја продужавала да успешно врши своју мисију. Због несигурности у Жичи, која се налазила на северној граници државе, а нарочито после најезде Татара (1242), а затим Бугара и Кумана (1253), архиепископ Арсеније је пренео седиште архиепископије из Жиче у Пећ, где је у живописном пределу на улазу у Руговску клисуру пуну испосничких пећина (отуда име Пећ), саградио цркву Светих Апостола, као метох (потчињени огранак) манастира Жиче. Архиепископи су после тога пребивали понекад у Жичи а понекад у Пећи; до краја XIII века резиденција архиепископа није коначно пренесена у Пећ.

Српски архиепископи били су махом васпитаници манастира Хиландара, који се развио у праву српску високу школу, у којој су се стицала сва знања које је пружала тадашња византијска култура. Били су одушевљени православљем, дубоко религиозни теолози, прави монаси, вредни радници на што потпунијој хришћанизацији српског народа, а често и одлични црквени писци. Међу овима последњим нарочито се истичу архиепископи Н и к о д и м (1317–1324) писац типика и Д а н и л о II (1234–1337) писац чувеног зборника „Животи краљева и архиепископа српских“. Као људи високе културе и великог поверења послужили су они својим владарима у дипломатским мисијама ради добра евога „отаџства“.

У доба архиепископије, за време српских краљева Уроша I, Драгутина, Милутина и Стефана Дечанског, цветала је црквена архитектура, а нарочито сликарство. После Немањине Студенице, Жиче Првовенчаног краља и Владислављеве Милешево, фреске Урошевих Сопоћана или многобројних Милутинових задужбина и Стефанових Дечана и данас задивљују свет. Калиграфија и уметничка обрада повеља и књига спадају у врхунска достигнућа те врсте у православном свету. Велика је штета што су се од овог огромног културног блага сачували само малобројни, често врло оштећени споменици, као сведоци једне бриљантне културне активности.

2.

Проглас Српске патријаршије – Српска средњовековна држава развијала се и економски и културно и територијална. Од краља Милутина, а нарочито за време краља Стефана Душана, српска држава се проширила на многе јужне области у Македонији и Грчкој, које је освојила од Византије. Србија је постала највећа сила на Балканском полуострву. Цариград је задрхтао пред Душаном, кога су пред крај 1345. државни сабор и војска прогласили за „цара Срба и Грка“. Међутим, како је по ондашњим схватањима и уобичајеној пракси на Истоку краља крунисао архиепископ а цара (византијског)

патријарх, одлучио је краљ Душан да српску архиепископију подигне на степен патријаршије. Зато је на Цвети 1346. сазвао помесни сабор у Скопљу, који је требало најпре да реши односе разних црквених организација које су се нашле у проширеној српској држави, а затим да донесе одлуку о проглашењу Српске цркве патријаршијом. На сабору су учествовали српски епископи на челу са архиепископом Јоаникијем, охридски архиепископ Никола, један „архијереј грчког (цариградског) престола“ из области које је Душан освојио, бугарски патријарх Симеон са својим епископима и цео светогорски сабор са протом на челу. Сабор је прогласио архиепископа Јоаникија за првог „патријарха српских и поморских земаља“. Охридска архиепископија је задржала своју аутокефалност, а њен архиепископ је у држави добио ранг одмах иза српског патријарха. Грчке епархије у новоосвојеним областима дошле су под власт српског патријарха. Српске епархије рашка, зетска, призренска и скопска подигнуте су на степен митрополија с тим што је скопска, као митрополија царске престонице, названа „првопрестоном“. Канонска основа за проглашење српске патријаршије извире из одлука васељенских сабора, а нарочито из одлука четвртог васељенског сабора да у једној самосталној држави може да постоји само једна самостална црква. Напослетку, како вели канониста Сергије Тројицки, „канонски кодекс православне цркве укључује питање о титули поглавара сваке аутокефалне цркве у компетенцију њеног сабора“.

Негодовање Цариградске патријаршије – Цариградска патријаршија није одмах реаговала на овај акт цара Душана и скопског помесног сабора. Душан је тада био у савезу са Византијом у циљу заједничког отпора против Турака. Међутим, кад је цар Јован Кантакузин осетио страх од Душанових успеха, он је, чак у савезу са Турцима, ударио на Душана, а да би му и у унутрашњим приликама земље што више нашкодио, приморао је патријарха цариградског Калиста, иначе доброг човека и ранијег пријатеља цара Душана, те је овај, вероватно 1353, бацио анатему на српског цара и патријарха, на српски државни сабор и на српски народ. Повод за овај акт нашао је Кантакузин у томе што је цар Душан неке грчке епископе из освојених области, који нису хтели да се потчине српском патријарху, прогнао а на њихова места довео Србе.

Бацања анатеме схватио је српски цар и патријарх као одраз новог политичког курса према Србији. Ипак, народу није било свеједно. Није пријатно бити проклет ма од кога то проклетство долазило. Зато је цар Душан, пошто је цар Јован Кантакузин 1354. у Византији био збачен, покушао већ 1355, за време државног сабора који се одржавао на Овчем Пољу, да се анатема скине, али без успеха, иако је српску ствар одлично заступао учени Јевтимије из Пећи („Протопоп Недељко“). Други покушај измирења потекао је из Цариграда. Пошто је цар Душан изненада умро 20. децембра 1355, послао је нови византијски цар Јован V (1364) патријарха Калиста к царици Јелени, тада већ монахињи Јелисавети, у њен двор у Серезу да преговора о измирењу цркава и о организовању заједничке борбе против Турака. Међутим, и овога пута није било успеха, јер је патријарх Калист у Серезу умро и био опојан и сахрањен од оног свештенства на које је пре десетак година морао да баци анатему. Деспот Угљеша Мрњавчевић, који је управљао Серском облашћу и био први на ударцу Турцима, потчинио је своју област 1368. у црквеном погледу цариградском патријарху, па је на том подручју настао црквени мир.

Напослетку, на иницијативу светогорских српских монаха, којима је најтеже падала ова подвојеност између Срба и Грка, пристао је српски кнез Лазар и патријарх Сава IV да једна српска делегација оде у Цариград ради скидања анатеме и измирења цркава. Било је то 1375. године. Главни иницијатор и руководиоца ове акције био је старац Исаија, Србин, иначе сабрат руског светогорског манастира Св. Пантелејмона. Један од угледних чланова ове делегације био је јеромонах („поп“) Никодим Грчић, који ће се касније прославити на унапређењу црквеног и монашког живота у североисточној Србији и Румунији. У Цариграду су ову делегацију радо дочекали, јер је опасност од

Турака стварала већ панично стање у престоници Византије. Зато је одмах издан „томос“ (свечана писмена одлука) којим се признаје каноничност српске патријаршије и титула „самовласног патријарха“ српског. Са српском делегацијом упућена су у Србију и два представника Васељенске патријаршије, који су одслужили са Србима литургију у манастиру Светих арханђела у Призрену, задужбини цара Душана, у којој се налазио његов гроб, прочитан томос о скидању анатеме и измирењу, па се, како вели биограф патријарха Саве IV, „сјединише удови са главом и црква доби опет своје благољепије“.

Косово – Скидањем анатеме ослободио се српски народ једног болног сазнања, које је бивало тим теже што су и спољне и унутрашње прилике бивале све горе. После смрти цара Душана ослабила је централна власт и властела се почела не само осамостаљивати већ и изазивати међусобне сукобе. С друге стране, Турци су све више и све жешће нападали на Србију, којој су задали снажан ударац већ у бици код Черномена, на реци Марици (1371), у којој су изгинули управљачи јужних области, краљ Вукашин и деспот Угљеша, а нарочито у бици на Косову, 15. јуна 1389, у којој је, додуше, погинуо и турски цар Мурат I, али и српски кнез Лазар, који је претходно успео да уједини највећи број српских области и да стекне опште поштовање целе нације.

После косовске битке Србија је постала вазална (потчињена, зависна) држава, која признаје врховну власт Турака. Зато је после периода цветања српске средњовековне државе Косово означило прекретницу у историји српског народа, па и Српске цркве. На Косову је изгинуо цвет српске властеле и највећи део мушке снаге. Удовица Лазарева, кнегиња Милица, са својом нејаком децом, два сина и четири кћери, била је доиста оличење оне јадне удовичке Србије после Косова. Међутим, из моралне величине косовских јунака, који су, на челу са кнезом Лазаром, несебично дали животе за спас отаџбине, црпила је ова ојађена генерација, а нарочито потоње генерације, моралну снагу која је одржавала свест да је народ само изгубио битку, али да није уништен. Хришћанско схватање живота и његовог смисла потпуно је проникло народну душу. Православном српском народу било је потпуно јасно да је страшно умрети нечасно и грешно, али умрети као хришћанин за одбрану своје вере, за правду, за слободу, за моралне вредности, умрети за Христа и са Христом, представља смрт која води у васкрсење. Списи који су настали непосредно после Косова о томе најречитије говоре. У говору Кнеза Лазара својим војводама уочи битке, који је 1392. или почетком 1393. записао вероватно патријарх Данило III, поред осталих дивних речи, читамо: „...Много поживесмо за свет, најзад постарајмо се за мало подвиг страдалнички примити, да поживимо вечно на небесима; дајмо себи именовање војника Христових, страдалаца благочастија, да се упишемо у књиге животне. Не поштедимо тела наша у борењу, да од Оног, који просуђује подвиге, светле венце примимо. Болови рађају славу и трудови доводе до починка“. А војводе благодаре честитом Кнезу на свему што је досад за њих учинио, па се и они опредељују за Христов и хришћански пут: „...Умримо да свагда живи будемо. Принесимо себе Богу као живу жртву, не као пре маловременим и обамљивим гошћењем наслађењу нашем, но у подвигу крвљу својом. Не поштедимо живот наш, да живописан пример после овога другима будемо... Ми, о другови и саборци, узимамо пређашњих војина бreme који су код Христа, да се Христом прославимо...“

Ето, колико је хришћанство за протекла два века сазрело у души српског народа, колико је постало његова животна мудрост и опредељење. Народни песник није, дакле, касније вековима измислио опредељење светог кнеза Лазара за „небеско царство“. О томе је дознао из списка кнежевих савременика и њихово казивање преточио у ненадмашни десетерац праћен јецањем гусала.

Црква у Деспотовини – Са свешћу косовске и прве покосовске генерације, млади Лазарев син и наследник Стефан Високи, још је као турски вазал, а нарочито после битке код Ангоре (1402), кад је у Цариграду добио титулу деспота и збацио турско

вазалство (зависност), отпочео обнову целокупног народног живота. Његова владавина, особито у овом другом периоду, представља праву ренесансу живота покосовске Србије, нарочито у културном погледу. Стефанов манастир Ресава (Манасија) постао је прави културни центар у коме су се окупљали књижевни и научни радници, како из Деспотовине и из Свете Горе, тако и из јужних крајева који су већ били пали под турску власт. Његова „ресавска школа“ бавила се не само превођењем и преписивањем књига, већ и реформом правописа и исправком књига. Тада је српска богословска литература обogaћена многобројним новим делима, која су много утицала на подизање културе монаштва и свештенства, а преко њих и на култивисање верних и њиховог духовног живота. У српској цркви се стекло и школовало толико висококултурних људи да је она била у стању да помаже и другим православним народима, Румунима и Русима. Од угледних људи из Србије је у Русију отишао Кипријан, потоњи руски митрополит који је ујединио Кијевску митрополију са Московском, па Григорије Цамблук, познати игуман дечански и писац житија (животописа) св. Стефана Дечанског, који је постао митрополит кијевски, а после прешао у Румунију, затим Пахомије Србин, који је обогатио руску црквену литературу, и други.

Центар српске државе померао се тада према северу, те је Деспот узео за своју престоницу Београд, који је добио од Мађара. Тада је северна Србија нарочито оживела у верском и црквеном погледу. Подигнути су многобројни манастири и цркве све до Дунава, а у њима је бујао монашки живот и културна активност. Сам деспот Стефан био је песник. Његово „Слово љубве“ и данас достојно улази у антологије српске поезије.

За време Стефановог наследника деспота Ђурђа Бранковића (1427–1456) Србија је бивала ове мања и све слабија. Турци су са југа жестоко нападали и отимали део по део српске државе. У један мах (1439) паде читав деспотовина под Турке, али је деспот Ђурђе успео да је поврати. Био је врло побожан владар, оснивач многих манастира и чувар православља. Са презиром је одбио понуду да прими унију („сједињење“ с римокатоличком црквом под политичким или другим притиском) у времену кад му је помоћ са Запада била најпотребнија. Како су у његово време и Пећ и Жича пале под Турке, пренесено је седиште патријарха у Смедерево, које је било и Ђурђева престоница. Ту је резидовао и патријарх Арсеније II (1453–1463) кад је коначно пало Смедерево и цела Србија под Турке 1459. године.

Унутрашњи живот цркве у средњовековној српској држави – Однос цркве и државе код Срба у средњем веку представља координирану дијархију, усклађено двовлашће. Држава се брине о сигурности и благостању грађана, а цркви је поверен на неговање целокупни духовни живот народа, пре свега у религиозно-моралној сфери, као основи на којој почива сва средњовековна културна надградња, сва просвета народа, сва наука и уметност, сви обичаји и понашање.

На челу цркве стоји „архиепископ (од 1346. патријарх) српских и поморских земаља“. Подручје архиепископије поклапало се са територијом државе и у почетку је подељено на једанаест епископија. Њихов број се умножавао са ширењем државе. За издржавање епископа држава је стварала епархијска властелинства (поседе), а за издржавање свештеника, поред онога што му је давао народ (бир), давао је властелин (племић поседник) „три њиве по закону и да је капа поповска слободна“, како вели Душанов законик. Ако је свештеник имао своју „баштину“ (наслеђено имање), и она је, као и код оних који су је добили од властелина, била ослобођена од дажбина. За свештенике су рукополагани махом свештенички синови, уколико „изуче књигу“, ако не, враћали су се у себарски сталеж (сталеж слободних сељака). Тако су настајале многе свештеничке лозе (Поповићи и Протићи). Поред својих богослужбених и пасторалних дужности, парохијски свештеници су били махом и учитељи писмености, те су курсеви писмености које су они водили били прве наше народне основне школе.

Врло важну улогу у животу српске средњовековне цркве имали су манастири, међу којима су највећи углед имале владарске задужбине (Студеница, Жича, Милешева, Сопотани, Бањска, Дечани, Свети Арханђели код Призрена, Раваница, Манасија) и епископске резиденције (Пећ, Грачаница, Ариље итд.). За своје издржавање имали су мања или већа властелинства (земљишне поседе). Манастири су постали места не само монашког подвижништва него и места културног стваралаштва и расадници културе. Монашење појединих династа и властеле и њихов боравак у манастирима утицали су на развијање лепих односа, на ширење видика даровитијих монаха и монахиња, доприносили су развијању њихових талената у области књижевног стваралаштва, у уметности, па чак и у дипломатији, у разном служењу своме отачаству. Особена црта наших манастира и јесте у томе што они нису закључани (лат. *claustrum*, нем. *Kloster*), одвојени од народа, већ су то институције које желе да свим достигнућима подвижничке активности свога монаштва допринесу не само евангелизацији већ кроз њу и општем просперитету свог народа. Сва врхунска уметност и књижевност нашега средњег века, процветала у нашим манастирима, била је намењена не само манастирском братству или сестринству, већ свим посетиоцима, целом народу, целом отачаству. То је била и жеља њихових оснивача (ктитора).

Утицај црквене уметности на народне масе био је огроман. Кад данашњи посетилац наших манастира пред лепотама остатака те уметности стоји задивљен, какав ли је снажан, надземаљски утисак чинила ова уметност у времену кад је тек рођена, и кад је блистала у злату и обиљу свежих боја? Српски манастири били су тада галерије сликарства каквих свет није имао. У њима су наши сурови и припрости преци доживљавали небо, сву своју веру. Тим доживљајима они су хранили своју религиозну, етичку и естетску природу, оплемењивали личност која је после сваког доласка у ове храмове вере и лепоте излазила префињенија, благороднија. Тако се стварала она позната отменост нашег патријархалног сељака и развијао укус у примењеној уметности наших ткаља и везиља, наших дрводеља и резбара и свију оних који су се бавили ма чим што је имало за циљ да улепша и оплемени људски живот.

Не мањи утицај имала је на духовни живот народа наша средњовековна књижевност, чији је зачетник био Свети Сава (Живот и Служба св. Симеону, типичи, Крмчија), а наставио његов брат Стефан Првовенчани (Хиландарска повеља, Живот св. Симеона), Доментијан (Живот Светог Саве, Живот св. Симеона), Теодосије (Живот Светог Саве, Живот св. Петра Коришког и многобројни литургички песнички списи у част српских светаца), архиепископ Никодим (Типик и други списи), архиепископ Данило (Животи краљева и архиепископа српских), патријарх Данило III (списи везани за личност св. кнеза Лазара и његово време), епископ Марко (Житије и Служба патријарху Јефрему, Служба архиепископу Никодиму и Житије мога оца јеромонаха Герасима), деспот Стефан (Слово љубве и други списи), монахиња Јефимија (Похвала кнезу Лазару, Натпис на завеси за царске двери, Тужбалица за јединцем), Григорије Цамблук (Житије и Служба св. Стефану Дечанском, спис О преносу моштију св. Петке), Константин Философ писац прве српске књиге о правопису (Сказаније о писменех и Житије деспота Стефана), а уз њих многобројни, по имену знани и незнани, писци многих црквених и световних списа, са етичком основом и циљем. Такав циљ имала је целокупна средњовековна српска књижевност. Но, српски средњовековни писци излажу верске истине и етичке норме не у облику схоластичких система хришћанског учења, већ они те поуке изводе приказујући животе праведних и светих људи, конкретних личности из свог народа. Људи, о којима пишу ти писци, примери су за подражавање, „да бисмо се поучени од њих, као останом подстакнути, подигли ма имало к врлини“, вели Теодосије.

IV. СРПСКА ЦРКВА ПОД ТУРСКОМ ВЛАШЋУ

Први удар – Коначни пад српских земаља у турско ропство донео је српском народу и његовој цркви најтеже дане у њиховој историји. Освајач је у првом налету желео да снажним ударцем сатре народну свест о сопственој снази и да се прикаже као неограничени господар над обесправљеном рајом (покореним народом). Настало је време грдне пљачке, одвођења многобројног робља, разарања црква и манастира. У та „љута и напрасна времена“ Срби су, као и остали хришћани под Турцима плаћали порез од сваке главе, као захвалност султану за милост што их држи у животу. Црква се нашла у очајном стању. Трпећи ударац за ударцем, црквено руководство је било збуњено и у немогућности да се снађе и одржава нормалан црквени поредак. У Српској цркви настаје несређено стање, а у народу непрекидно страдање.

Сеобе и црква у њима – Овакво стање под Турцима изазвало је већ од Маричке битке (1371) стална кретања становништва, сеобе. Селили су појединци и групе, тражећи често и ван свога етничког подручја боље услове за живот. Те сеобе преко Саве и Дунава имале су и други подстицај. Знајући за тежак живот српског народа под Турцима, а у страху за сопствену државу и свој народ, угарски краљеви и аустријски цареви мамили су Србе из Србије и Босне да прелазе у њихову државу и да према турској граници стварају војну границу (крајину) као живи зид према Турцима у пределима које су напустили, у страху од Турака, ранији феудалци, а за њима и народ, њихови кметови. Досељени Срби били су ту први заштитни појас западног хришћанског света од Турака и ислама. Кад се говори о предзиђу (западног) хришћанства (*antemurale christianitatis*), онда под тим часним именом треба разумети на првом месту овај мукотрпни народ, који је напуштао своја огњишта у Србији и Босни да би избегао зло од Турака и са хришћанског подручја борио се против њих.

У групним сеобама увек се нашао понеки свештеник или монах, као сродник оних који се селе или као њихов духовник. Понекад су, приликом страдања појединих манастира, у сеобу кретала читава манастирска братства. Ови монаси су у новим стаништима оснивали нове манастире, као своје „обитељи“ и центре духовног живота околног народа, често уз помоћ избеглих српских династа и властеле. Тако су у Банату, поред Месића и Златице, чије оснивање народно предање приписује Светом Сави и његовом наследнику св. Арсенију, настали крајем XV и почетком XVI века манастири Свети Ђурађ, Базјаш и Бездин. Фрушка Гора се тада окитила многим манастирима, чија је изградња везана за последње Бранковиће. За оснивача Гргетега сматра се Вук Гргуревић-Бранковић („Змај Огњени Вук“); мајка Ангелина основала је Фенек, њени синови Хопово, Дившу и Крушедол. Шишатовач су основали избегли монаси манастира Жиче итд. У Славонији се у XVI веку јављају манастири Ораховица и Пакра, а на аустријској славонској крајини Лепавина и Марча, у Горском Котару Гомирје, у Банији, нешто доцније, Комоговина. Тако је црква са материнском бригом пратила своју децу и чувала их на новим стаништима као и на старим огњиштима, која су морали напустити да би избегли турски зулум и да би се могли борити против њега.

Несређено стање у Пећкој патријаршији – Одмах после Маричке битке, турским освајањем појединих српских области на југу, губиле су тамошње епархије сваку везу са својом матицом, Пећком патријаршијом, и њеном стварном јурисдикцијом (управом). То је искористила Охридска архиепископија, која је већ на прелазу из XIV у XV век легализовала овој положај под Турцима и сада се, постављајући своје епископе на српске епархије, механички ширила према северу. Међутим, после пада Смедерева и Деспотовине нашле су се обе цркве под истим господарем. Нестало је оне политичке границе која је раније делила српске епархије у поробљеним деловима Пећке патријаршије од оних у још слободном делу отаџбине. Пећка патријаршија, на коју је Porta (султанова влада) навалила „велику суму“ годишњег данка, неоспорно је

настојала да што боље консолидује прилике на читавом свом ранијем подручју. Охридска архиепископија, није била спремна да се одрекне заузетих епархија, које су се сада враћале под јурисдикцију своје патријаршије. Ово разрачунавање двеју аутокефалних цркава на Балкану није се Турака у почетку много тицало. Ипак, они су више одобравали Охридској архиепископији, којој је због тога, уз подршку Цариградске патријаршије, пошло за руном (негде између 1525. и 1528) да добије одобрење врховне турске власти („повељеније великаго царја“) да може себи да потчини подручје Пећке патријаршије.

Овај акт Порте изазвао је у Србији противудар. Српски клир (свештенство) под вођством смедеревског епископа Павла диже се листом против овог насиља и Павле је већ 1528. године успео, не жалећи ни материјалних трошкова, да заузме Пећку патријаршију и да је са осталим њеним епархијама одсече од Охридске архиепископије. Турска власт се такође збунила. И поред изданог „повељенија“ Турска је издавала берате (декрете) за постављање нових српских архијереја. Међутим касније, можда уплашена да Павле не посегне за Охридском архиепископијом, Порта мења свој став, даје подршку Охридској архиепископији, те Павле буде осуђен на два сабора одржана у Охриду 1532. и 1541.

Обнова Пећке патријаршије – Иако покушај смедеревског епископа Павла није формално успео, имао је он огроман значај. Павле је први под Турцима покренуо српску цркву и народ у акцију за одбрану националне егзистенције, народу је улио у душу уверење да није мртав, а непријатеље упозорио да морају рачунати са српским народом и његовом црквом. Зато је и на Порти ускоро дошло до уверења да је успостава нормалног стања у српској Пећкој патријаршији неминовна. Главни представник и остварилац ове идеје био је на Порти велики везир Мехмед Соколовић, потурчењак српске крви, прослављени војсковођа на подунавским и источним бојиштима. Родом је био из Херцеговине. Крштено име било му је Бајица. Васпитавао се у манастиру Милешеви, одакле су га Турци, сакупљајући „данак у крви“, већ као чтеца одвели у Цариград. Тамо је потурчен и због своје бистрине врло брзо је напредовао у служби. Кад је године 1556. постао велики везир (тј. највиши достојанственик; данас је то министар председник) успео је да увери Порту да би сређивање стања у Пећкој патријаршији било од користи по интересе турске државе у којој Србија није била више периферијска област, већ подручје са кога је требало освајати и снабдевати новоосвојена подручја на северу. Пошто је његова концепција прихваћена, постављен је 1557. године за српског патријарха његов брат Макаријс, који је већ тада, по свој прилици, био епископ. За њега један запис из те године (1557) вели: „Тада је обновио и придржавао престо Светога Саве, првога архиепископа и учитеља српског, преосвештени архиепископ све српске земље и поморске и северних страна и осталих кир (господин) Макарије“. Карактеристично је да је у години Макаријева доласка на патријарашки престо у његовој титули овако јасно означена територија његове духовне власти. Свакако да је то чињено на основу текста султановог берата (тј. указа о именовању).

Долазак патријарха *Макарија Соколовића* (1557–1571; умро 1574) на „престо Светог Саве“ заиста је значио почетак обнове живота Српске цркве на читавом српском етничком подручју, па чак и ван њега (у западној Бугарској и Угарској). Обновљене су старе и основане нове епархије, нарочито у западним и северним крајевима (требињска са седиштем у манастиру Тврдошу, пожешка у Славонији, нешто касније марчанска на аустријској славонској крајини, па јенопољска, вршачка, будимска итд.). Обновљена патријаршија имала је ускоро четрдесет епархија. Под духовном управом српског патријарха налазили су се уједињени сви Срби од Будима и реке Мориша до Великог Дрима и од бугарских страна до Јадранског мора.

Патријарх је добио од султана „хатишериф“ којим се дозвољава обнова и изградња цркава и манастира. То је условило општи градитељски елан, који је обузео не само јерархију (свештенство) већ и народ. Сам патријарх је 1561. саградио, у ствари из темеља рестаурирао, пећку припрату и дао да се она живопише. У његово време је живописана и грачаничка припрата, никла је цела група овчарско-кабларских манастира, као и многи други манастири не само по Србији већ и у Босни, Срему, Славонији и Хрватској. Пошто су манастирске штампарије услед тешких прилика прекинуле рад, поново је оживело преписивање књига, међу којима има калиграфских ремек-дела и примерака уметнички украшених.

Српски патријарх је добио у свом народу онај положај који је међу Грцима имао цариградски патријарх. Он је постао „милетбаша“ (етнарх, вођа народа) и имао велика овлашћења и права. Предлагао је султану на потврду митрополите и епископе, решавао сва питања и спорове нижег клира, уз подршку државне егzekутиве (извршне власти) убирао од народа приходе од којих је плаћао султану годишњи данак, доносио коначне одлуке из области брачног права, имао је право наслеђа имовине оних духовних лица која умру без законитих наследника (право кадуцитета), као и широка права у грађанскоправним пословима, и утврђивао статуте српских установа и корпорација. У стварима које су се односиле на његову личност и права обраћао се само централним државним властима.

Све је то учинило да је патријархов углед био велик како у народу тако и пред Турцима. Патријарх је по народу путовао достојанствено са великом пратњом и оружаним обезбеђењем јаничара. Коњ и седло су му били окићени, а о седлу је висио мали топуз као симбол од султана добијене власти. Као председнику народно-црквеног сабора био му је висок углед и међу угледним народним представницима који су улазили у сабор и то сматрали за част. Тако се патријарх, односно црква, нашао на челу нације у ропству.

Време народних устанака и аустријско-турских ратова – Сређено стање у Пећкој патријаршији пробудило је све стваралачке снаге у српском народу. Но ускоро је ова активност прерасла црквене оквице. Док су први Макаријеви наследници из породице Соколовића били лојални према Турцима, за време *патријарха Јована* (1592–1613) ствари су се промениле. Ношен пробудљеном народном свешћу о сопственој снази и подстицан од западних сила, патријарх Јован је отпочео оружану борбу за ослобођење од Турака. У његово време је подигнут читав низ устанака, као што је онај 1594. у Банату и исте године у околини Пећи, па 1597. у Херцеговини и другде, а истовремено су прављени планови за стварање будуће српске државе. Али, сви су ови устанци у крви угушени. Банатски устанци, које је предводио вршачки епископ Теодор, носили су на својим заставама лик Светог Саве, истичући тако да је Свети Сава духовни вођа и ујединитељ свих Срба. То је изазвало Турке, па је тело Светог Саве спаљено 27. априла 1594. у Београду на брду Врачару, ту надомак побуњеног Баната. Међутим, сва она активност била је преурањена и патријарх Јован је због ње платио животом. Уморен је у Цариграду крајем 1613. године.

Следећи српски патријарх, *Пајсије Јањевац* (1614–1647), видећи да је Турска још јака, променио је тактику. Настојао је да поврати поверење Турака, да би што мирније мотао радити на унапређењу црквеног живота. Енергично је одбио унионистичке понуде папине и окренуо се према православној Русији од које ће Пећка патријаршија и многе епархије и манастири све чешће добивати материјалну помоћ тако драгоцену у тим тешким данима. Да би народ јачао духом он је унапређивао књижевност и умножавао књиге, старе скупљао, оправљао и чувао. Сам је написао Житије и Службу последњем српском цару Урошу („нек се знаде да смо царевали“) и делове службе св. Симону Монаху (Првовенчаном Краљу) у жељи да освежи и утврди традицију о славној прошлости.

Остали патријарси XVII века настојали су да продуже овакву политику, али су због очајног стања под Турцима лако пристајали да буду увучени у акције западних хришћанских сила против Турака, верујући увек да ће доживети слободу. Због такве сарадње патријарх Гаврило I (1648–1655) је емигрирао у Русију, али је ипак, кад се вратио, своју нелојалност према Турцима платио главом.

Најдалекосежније последице имали су аустријско-турски ратови крајем XVII и у првој половини XVIII века. Када је аустријска војска 1689. под командом генерала Пиколоминија продрла све до Скопља, позвао је генерал тадашњег патријарха *Арсенија III Црнојевића* (1674–1690; умро 1706) на сарадњу и дизање устанка. Поверовавши да је дошло време ослобођења, патријарх пристаде и народ се диже. Међутим, генерал Пиколамини изненада умре од куге, ратна срећа се обрне, Турци кренуше у офанзиву, аустријска војска узмакну до Ниша. Народ који остаде није смео да чека турски мач. Настаде кобно масовно повлачење. И патријарх, политички компромитован, морао је да се повлачи. Отпочела је тзв. Велика сеоба Срба. У пролеће 1690. године само под Београдом нашло се уз патријарха, избегло свештенство и народне прваке око 40.000 избеглог народа. Морало се прећи у Аустрију, чији им је цар Леополд I обећао, па ускоро и дао, привилегије које су Србима у новој држави углавном гарантовала она верско-национална права која су имали под окриљем Пећке патријаршије у турској држави. Рат се завршио и Србија, која је толико поднела у жељи за слободом, препуштена је немилости Турака.

Исту, можда чак и гору судбину доживела је српска црква и њен народ за време аустријско-турског рата 1737–1739. И тадашњи патријарх *Арсеније IV Јовановић-Шакабента* (1726–1737) поверовао је да је дошло време ослобођења, па је дошло до оружаног устанка Срба и Арбанаса. Али, како су се и овога пута Аустријанци морали повући, дошло је до бекства патријарховог и масовног повлачења Срба из јужне Србије.

Иако је турска одмазда увек била страшна, никад није била страшнија него овога пута. Манастири су били рушени и паљени, Пећка патријаршија је била у рушевинама, дивна призренска црква Богородица Љевишка претворена је у џамију, Студеница је опљачкана, у Манасији (Ресави) Турци у цркви држе коње и стоку, сви манастири ако Београда су порушени. Народ је убијан и у ропство одвођен. Под страшним терором који су проводили Турци, а нарочито муслимански Арнаути, отпочела је насилна исламизација. Тада су многа чисто српска насеља исламизирана и постепено поарнаућена. Тако је било у Љуми, у Пећи и Ђаковици, у Опољској и Горској жупи и другде. Овај процес исламизације трајаће кроз цео XVIII век, а нарочито после укидања Пећке патријаршије (1766).

Укидање Пећке патријаршије – Бекство патријарха Арсенија IV са којим су избегла три епископа и много калуђера, свештенства и народа, оставило је цркву у очајном стању. Преостали епископи били су од свега преживљеног зла збуњени и нису у први мах имали ни могућности ни храбрости да приступе смишљеној обнови црквеног живота. Турци су изгубили поверење у српску јерархију. То су искористили Грци, па су у складу са својим тадашњим општеполитичким настојањима успели на Порти да 1739. дође за пећког патријарха Грк Јанићије Караца, проотосинђел Велике цркве, пореклом из угледне фанариотоке породице. (Фанариоти – богате грчке пословне породице из цариградске четврти Фанар, у којој је и седиште Цариградске (васељенске) патријаршије; у турској држави добили су се великих положаја и богатстава). Свој став оправдавала је Цариградска патријаршија канонским повластицама на основу којих васељенски престо треба да прихвати и заштити „аутономне“ престоле кад дођу у невољу. Међутим, Јанићије је демантовао такве мотиве, јер је свој нови положај сматрао само за извор прихода и напослетку – отишао. Иако су после њега на пећки престо дошла два Србина, *Атанасије* и *Гаврило II*, ипак Грци нису одустајали од својих планова. За тринаест година (1752–1765) променило се на пећком престолу осам

патријараха од којих су петорица били Грци. Дугови за берате и годишњи данци само су се гомилали. Последњи Србин патријарх *Василије Бркић* (1763–1765) био је од Грка денунциран код султана као непријатељ државе, па је због тога збачен и прогнан на заточење на Кипар. Његов наследник, Грк, патријарх *Калиник II* (1765–1766), са још пет подручних епископа Грка, поднео је оставку и молбу цариградском патријарху Самуилу Ханцерису да се Пећка патријаршија због презадужености укине. Патријарх Самуило је успео да увери султана у политичку корист од оваквог чина, јер ће се Срби, тобоже, једино тако моћи да умире. Ствар је успела. Султан је 11. септембра 1766. издао берат којим се подручје Пећке патријаршије потчињава Цариградској патријаршији. „Од сада се укида и само име Пећке патријаршије“, одређује султан, с тим да се ни под којим условом не дозвољава њена обнова, па чак ни подношење молбе у том погледу.

Тако је извршен прави насилни акт над једном аутокефалном црквом „из мало похвалних побуда“, како вели епископ Никодим Милаш. После годину дана исту судбину доживела је и Охридска архиепископија.

Настали су тешки дани. Ови српски епископи су макнути са својих епархија, а доведени су Грци „фанариоти“ међу којима је поред честитих људи било и доста оних који су овамо долазили без љубави према овом народу и саосећања са његовим патњама, па су се тако и понашали. Узалуд је црногорски митрополит Сава Петровић-Његош молио руску царицу за помоћ и обнову патријаршије. Помоћи није било. Ипак, није избрисан сваки траг Пећке патријаршије. Тај траг је остао, пре свега, у срцу српског народа, а затим и у турској администрацији, јер се у попису дажбина појединих цркава Пећка патријаршија и даље водила посебно.

Унутрашњи живот цркве и народа под Турцима – Коначним падом српских држава пад Турке настала су она „лета љута и напрасна“, а честа су била и времена „кад су живи завидели мртвима“. У цркви је настало несређено стање. Патријарашки престо није уредно попуњаван, епископа је бивало ове мање, свештенство је већ у првом налету преполовљено, а услови за мисију у народу све мањи. Главни радници на одржању црквеног живота били су парохијски свештеници по насељима и монаштво по манастирима. Цркава је било мало, а за градњу нових цркава тешко се добивала дозвола, чак и после обнове Пећке патријаршије, те је парохијско свештенство обилазило домове својих парохијана и тамо понајчешће вршило обреде, а на богослужења и причест ишло се у одређене празничне дане у најближе манастире, чији је број током времена порастао по забитим местима. Иако су то биле скромне грађевине, ипак су ти мали манастири одиграли врло значајну улогу у верском животу народа у овим тешким временима. Посете славним манастирима, који су чували мошти српских светаца (Студеница са телом св. Симеона-Немање, Милешева са телом Светог Саве, Дечани са телом св. Стефана Дечанског, Раваница моравска, а доцније и сремска, са телом св. кнеза Лазара, Крушедол са моштима светих Бранковића и многи други) сматрани су за поклоничка путовања, за хаџилуке. Са дубоком побожношћу ишло се на поклоњење гробовима великих чудотвораца св. Јоаникија Девичког, Свете Петке (док су јој мошти биле у Београду), доцније св. Василија Острошког и многих других.

Српско монаштво је настојало да одржи континуитет културне активности својих претходника. Ускоро после проналаска штампе калуђер Макарије ради у штампарији Ђурђа Црнојевића на Цетињу од 1493. до 1495, а после пада Зете одлази и ради у Румунији. Било је после њега штампарија и по другим манастирима: у Рујну (1537), у Грачаници (1539), у Милешеви (1544) и Мркшиној Цркви (1566). На жалост, због тешких прилика нису се ове штампарије одржале, па се продужило са преписивањем црквених књига, те су на том пољу и у оном периоду настала многа уметничка дела ове врсте. Тако је било и у иконопису и осликавању унутрашњости појединих цркава. Где није било средстава ни јачих иницијатора потребе је задовољавало рустично сликарство наивних сликара поједине средине, док су у срединама економски јачим, под утицајем

културнијих монаха тражени најбољи сликари свог времена, којима се тако пружала прилика да изразе евој таленат и оставе нам дела врло високог уметничког домета (на пример Лонгин, Георгије Митрофановић и многи други).

Иако је материјално стање свештенства и монаштва често било бедно, а култура скромна, они су продужили просветни ред у народу. Бистра памет и неуништива жеља да се народ одржи у вери отаца, да се од зла не потурчи, чинила је и са оно мало знања снажан утицај на народне масе и на евангелизацију духовног живота народног. Малобројни „дијаци“ који су код свештеника научили да читају и пишу, читали су својим ближњима црквене, тада готово једине књиге, које су имали у рукама и они као и њихови учитељи. Слушајући те текстове, народ их је претакао у своју усмену књижевност, у приче и пословице, а гуслари препевали уз гусле, па су тако на свој начин „проповедали“ еванђеље. Тако су гуслари, поред свештенства и монаштва, постали трећи фактор на верском самоодржавању српског народа. Четврти, врло важан фактор на овом плану, била је наша патријархална породица са домаћином на челу. Он је не само руководио у економским пословима своје задруге, већ он води и верски живот своје породице. Уочи сваке недеље и празника он држи заједничку молитву са својом челади, кади их и чита молитве које зна или их сам сриче онако како му теку из срца. У кући су иконе и кандило. Ту свештеник свети водицу, ту се држе празнични и славски обреди и обичаји. Сваки српски дом је мала домаћа црква. У томе је био основ оног великог поштовања које је српски човек гајио према свом огњишту, своме дому и његовом светом заштитнику, својој крсној слави, кроз векове.

V. ВРЕМЕ ПОКРАЈИНСКИХ ЦРКАВА

Услед тешких прилика у којима се Пећка патријаршија нашла од краја XVII века, а нарочито после њеног укидања (1766), формирале су се у неким српским областима ван турске власти и под њом тзв. покрајинске цркве, које су, очекујући своје уједињење, проводиле свој живот према политичким и другим приликама у којима су се нашле. Тако су поред подручја Пећке патријаршије које је себи 1766. потчинио Цариградска патријаршија постала најпре

Карловачка митрополија (1695; 1713) после прогона Турака из Угарске, Славоније и Хрватске и велике сеобе Срба под патријархом Арсенијем III (1690);

Црногорска митрополија, чије се подручје у време укидања Пећке патријаршије већ отело испод политичке власти турске, па и могућности Цариградске патријаршије да је себи потчини;

У XIX веку се са политичким ослобођењем Србије јавља Митрополија кнежевине Србије;

Далмација у то време мења господаре па и црквено-организациону припадност;

Босна и Херцеговина после аустро-угарске окупације добија 1880. црквену аутономију од Цариградске патријаршије, а

Јужна Србија и Македонија улазе у Бугарску егзархију, која је била у расколу са Цариградском патријаршијом.

Српска православна црква нашла се разапета на крсту политичке судбине свог народа. Био је то њен Велики петак, после кога је 1920. дочекала своје Васкрсење.

1.

Карловачка митрополија има свој почетак у организацији српске цркве у земљама аустријског царства коју је на основу привилегија добијених од цара Леополда I, 1690, 1691. и 1695. године, извршио патријарх Арсеније III Црнојевић. Пошто је

његов наследник резидовао најпре у сремском манастиру Крушедолу, задужбини деспота Бранковића, митрополија је 1708. названа крушедолском. Тек од 1713, кад је седиште митрополије пренесено у Сремске Карловце, добила је ова црквена организација своје касније име, Карловачка митрополија. Ова митрополија је признавала врховну власт Пећке патријаршије. Пећки патријарх Калиник I дао је 1710. својом граматом аутономију Карловачкој митрополији и тиме признао њену каноничност. Срдачне односе према својој матици гајила је Карловачка митрополија све до укидања Пећке патријаршије.

Карловачки митрополити прве половине XVIII века настојали су да што више унапреде црквену и народну просвету. Да би се сачували од агресивних пропагатора уније, који су нарочито у Марчанској епархији, не бирајући средства, чинили православним Србима велике пакости, тражили су митрополити, па и добили, од православне Русије књиге и учитеље (Суворов, Козачински и други), који су поставили основ школству у Митрополији. Те везе са Русијом одржавале су се кроз цео XVIII век. Међутим, то није било по вољи ни аустријској власти ни римокатоличкој цркви, јер је феудална власт желела да укине српске привилегије и Србе учини кметовима мађарских грофова и осталих феудалаца, а римокатоличка црква да их преко уније приведе под своју власт.

Кад је царица Марија Терезија после Београдског мира (1739), на захтев мађарских феудалаца, укинула Потиско-поморишку границу, дошло је до великог незадовољства тамошњих Срба и, који нису желели да постану кметови (кмет – сељак без своје земље, зависан од свога господара – спахије), те се њих око сто хиљада иселило у Русију и тамо основаше засебне области Нову Србију и Славеносрбију. Иако је царица настојала да умири Србе, није престајала активност на унијаћењу. Док је митрополит Павле Ненадовић успео да спречи унијаћење Румуна у северној Угарској и Ердељу припајањем ових области под управу Карловачке митрополије, није могао спречити ликвидацију манастира Марче и унијаћење православних Срба у Жумберку (јужно од Самобора у Хрватској), које је извршено уз усрдну помоћ војних власти и уз велике физичке жртве православног народа и свештенства, које је мучено и убијано.

Узнемиравање Срба у слободном верском и црквеном животу и покушаји насилног унијаћења, које је на крајини провођено, досадило је и хрватском римокатоличком народу. У познатој северинској буни 1755. године учествовали су заједно православни Срби и римокатолици Хрвати. У својој молби царици моле, између осталог, да се омогући њима „обојег закона (вере) грчког и римског да живе у љубави као и до сада, а трећег закона, унијате, не можемо имати међу собом...“, јер ови трећи су само за једну велику конфузију и неслогу“. За нападе на православље није, дакле, био крив народ, већ прозелитизам римских прелата, њихово безобзирно настојање да у своју цркву приведу што већи број православних, што је подржавано и од аустријске војне силе.

Тако је, нажалост, цела историја Карловачке митрополије испуњена борбом за одбрану православне вере и народних, привилегијама зајамчених права. У тој борби се нарочито истиче одлични организатор, своме времену дорасли митрополит Павле Ненадовић (1749–1768), затим сталожени, културни и далековиди Стефан Стратимировић (1790–1836), који се истиче у времену кад се у Шумадији рађала нова српска држава са чијим руководиоцима одржава потајне али искрене везе и помаже их, а ускоро после њега, у бунтовним временима, сналажљиви митрополит Јосиф Рајачић (1842–1848–1861), који је у револуцији 1848. добио титулу српског патријарха, а српски народ у Угарској – Српску војводину. Да би српски народ учинили способним за национални опстанак, карловачки митрополити су нарочиту пажњу посветили народним основним, средњим и другим школама, међу којима је највећи углед стекла карловачка богословија (основана 1794), која је у XIX веку прерасла у високу

богословску школу. То је допринело стварању врло културног парохијског свештенства чији је углед, како пред паством тако и пред властима, био необично висок.

Организација Карловачке митрополије заснована је и развијала се најпре на основу леополдовских привилегија. У другој половини XVIII века, кад су у Аустрији спровођене реформе царице Марије Терезије и Јосифа II, добиће и Српска црква нови основ свога устројства. Под притиском царске власти донео је црквено-народни сабор 1769. многобројне одлуке о животу цркве. Оне су ушле у тзв. регуламент, који народ у два маха није прихватио, а затим у „Деклараторију“ (објављену 1779), која је нормирала живот цркве у Карловачкој митрополији до 1868, кад је цар Франц Јосиф I издао „Краљевски рескрипт“, који је важио у Карловачкој митрополији све до њеног уједињења са осталим деловима Српске православне цркве.

Користећи ова расположива средства, Карловачка митрополија је створила од српског народа у држави аустријског цара солидан верско-национални организам, који је успео да се културно, привредно и политички изравна са осталим становницима царства. Карловци су постали „Српски Сион“, Нови Сад „Српска Атина“, српске гимназије добиле су висок углед, а српски привредници знатан утицај у привреди и трговини овог дела царства, па чак и до његових центара.

Карловачка митрополија је ушла 1920. у састав поново васпостављене Српске патријаршије, уносећи у ову дуго очекивану заједницу све своје културне и организационе тековине и велико искуство.

2.

Црногорска митрополија – Турци су 1499. године сломили отпор владарске породице Црнојевића и подручје Црне Горе припојили Скадарском санџаку (области), али никако им није полазило за руком да учврсте и своју стварну власт у врлетним црноморским планинама. Црногорци су, додуше, плаћали Турцима данак, али су живели и даље у својој племенској самоуправи. Док су се Турци с тим задовољили, дотле су Црногорци настојали да се потпуно осамостале, често нису хтели да предају одређени им данак, па је долазило до сукоба са Турцима, при чему су се Црногорци ослањали на Млетачку Републику (Венецију). У тој борби велику сметњу стварали су Црногорцима њихове потурице. Зато је почетком XVIII века, у време митрополита Данила Петровића-Његоша, дошло до истребљења потурица, али и до целог низа оштрих битака са Турцима, који су полазили у „казнене експедиције“ у Црну Гору. У бици на Цареву Лазу (1712) Црногорци су нанели Турцима знатне губитке, али су ови ипак успели да продру до Цетиња, попале манастир и одведу много робља. Митрополит Данило се почиње ослањати на Русију, која ће од тада помагати Црну Гору према својим политичким могућностима и обзирима.

Синовац и наследник Данилов, митрополит Сава, није био борбен као његов стриц, али се чврсто држао Пећке патријаршије и Руса. Помоћник му је био синовац, митрополит Василије, који је водећи политичке послове (у то време су црногорски митрополити били и политички поглавари, „господари“, Црне Горе) трипут одлазио у Русију, па тамо 1766. и умро. Уз тај губитак дошао је те године митрополиту Сави и други, тежи удар. Укинута је Пећка патријаршија. Тада се у Црној Гори појавио мистериозан човек (и до данас није јасно ко је то био), који је носио име Шћепан Мали, а издавао се за убијеног руског цара Петра III. Иако је његова појава изазвала пометњу у Црној Гори, он је ипак успео да се наметне за владара (1767–1773) и уведе многе добре уредбе у Црној Гори, све док га није заклао један Грк, плаћеник скадарског паше. Митрополит Сава је опет остао сâм. Он је своју митрополију и даље сматрао за, додуше једини, слободни део Пећке патријаршије над којом је учињено насиље. Зато се обратио московском митрополиту Платону и руској царици Катарини са молбом да помогну да

се поново попуни и обнови Српска патријаршија, па чак предлагао и кандидата за српског патријарха, Авакума Миланковића, архимандрита последњег Србина патријарха Василија Бркића. Како до обнове патријаршије није дошло, продужила је Црногорска митрополија свој самостални живот ослањајући се на Руску цркву, која јој је признала аутокефалност.

Теократска управа (политичка власт црквених поглавара) у Црној Гори, која је почела у време митрополита Данила, продужила се и за време Савиних наследника Петра I Светог и Петра II Петровића-Његоша прослављеног песника „Горског вијенца“, „Луче микрокосма“ и других песничких дела. Сви су ови митрополити као „господари“ Црне Горе имали много бриге, водећи борбу са Турцима за очување слободе, те су имали мало могућности да културно уздижу свој народ у коме је јунаштво било највећа врлина а слобода највећи идеал. Ипак су митрополити Петар I и Петар II настојали, па у многоме и успели да у народу истребе крвну освету, да уведу управу и администрацију, да почну са оснивањем школа, па чак и штампарије. Прва богословско-учитељска школа основана је тек 1869. године.

Наследник митрополита Петра II, кнез Данило (1851–1860), није се калуђерио, већ је уз пристанак Русије постао наследни кнез, а за митрополите су постављана црквена лица, махом Бокељи. Престала је, дакле, теократија. Проширењем црногорске државе после ратова 1876. и 1878. створена је још једна епархија у Црној Гори, Захумско-рашка, а после балканског рата обновљена је 1913. године Пећка епархија.

Са тим својим епархијама ушла је Црногорска митрополија 1920. у састав обновљене Српске патријаршије.

3.

Православни Срби у Далмацији, којима су први духовни центри били манастири Крупа, Крка и Драговић, били су после обнове Пећке патријаршије (1557) под духовним надзором дабробосанског митрополита као патријарховог „егзарха целе Далмације“. У то време био је онај део Далмације у коме махом живе Срби под Турцима, па је била олакшана веза са матицом, Пећком патријаршијом. Али кад је Турска после Карловачког (1699) и Пожаревачког мира (1718) изгубила Далмацију у корист Млетачке Републике, потчинила је Република све православне на свом подручју млетачком „филаделфијском“ архиепископу који је био у унији са римокатоличком црквом. Срби нису хтели да признају власт овог архиепископа, већ су они у Боки Которској признавали за свог духовног поглавара црногорског митрополита, а ови у Далмацији, иако су били без епископа, чврсто су се држали Пећке патријаршије, па је чак и патријарх Мојсије Рајовић (1712–1725) у један мах успео да лично дође у Далмацију.

Како Млечани нису допуштали да Срби себи изаберу епископа, изабрао је народ 1750. године, и против власти, за далматинског епископа бенковачног протопопа Симеона Кончаревића, кога је 1751. хиротонисао дабробосански митрополит, али су новог епископа млетачке власти ускоро прогнале из Далмације. Кончаревић је умро у Русији. Тужан за својим родним крајем, написао је „Љетопис грађанских и црквених догађаја“ из историје српске цркве у Далмацији.

Тек под француском управом добила је Далмација 1810. године свога првог епископа. Био је то из Босне добили епископ Венедикт Краљевић, грчког порекла. Међутим, како је он по одласку Француза (1814), у страху од Аустријанаца који су завладали Далмацијом, пристао на унију, изазвао је једнодушан отпор свештенства и народа и морао се повући. Године 1828. дошла је далматинска црква, као самоуправна јединица, под власт Карловачке митрополије. Тада почиње процват ове епархије, у којој се истичу као епископи окретни Јосиф Рајачић, практични организатор Стефан Кнежевић и чувени историчар и канониста Никодим Милаш. Богословија, која је почела

са радом 1833. у Шибенику, а продужила од 1841. у Задру, постигла је видне научно-васпитне резултате и допринела подизању културног нивоа далматинског свештенства. Услед нове поделе државе између Аустрије и Угарске (1867) дошла је Далмација (далматинско-истријска и бококоторска епархија) 1874. у вештачку црквену заједницу са епархијом далеке румунско-русинске Буковине, названу Буковинско-далматинском митрополијом. Тако је остало све до слома Аустроугарске (1918) и уједињења српских покрајинских цркава у поново васпостављану Српску патријаршију.

4.

Србија је после насилног укидања Пећке патријаршије (1766) имала грчке епископе све до свог ослобођења (1830). Понајчешће незаинтересовани за духовни и културни напредак своје пастве, ови су епископи омогућили да културни ниво свештенства опадне, а верски живот без свог култивисања да тоне у декаденцу и сујеверје. За Србе је била срећа што је Турска, „болесник на Босфору“, све више слабила, а ослободилачка активност народних устанака бивала све ефикаснија. После устанака под вођом Карађорђем (1804–1813) и кнезом Милошем (1815) Турска је дошла у ситуацију да је морала 1830. године признати султанским хатишерифом (указом) Србију за самоуправну наследну кнежевину. Услед тога, а на основу канонске праксе источне цркве, Цариградска патријаршија је 1831. дала аутономију цркви у Србији и повукла из ње епископе Грке.

Први митрополит обновљене Србије био је *Мелентије Павловић* (1831–1833), који је као архимандрит манастира Враћевшнице активно сарађивао са Карађорђем и кнезом Милошем за време устанка. Међутим, његова кратка управа, болест и скромна култура нису омогућили да учини нешто крупније на почетку нове епохе. Он је засијао нацији својом честитом родољубивом личношћу, која је уживала поштовање целог народа и свештенства.

Права обнова и сређивање црквеног живота отпочела је доласком митрополита *Петра Јовановића* (1833–1859). Дошавши још као световњак из Карловачке митрополије, солидно богословски образован, он је настојао да цркву уреди баш по узору на Карловачку митрополију. У овдашњим условима то је било тешко, јер није било ни културних кадрова, ни традиције, ни довољно схватања нових идеја. Уз подршку кнеза Милоша Обреновића и кнеза Александра Карађорђевића он је развио врло плодан рад. Отвара богословију, организује црквену управу, ствара црквено законодавство и заводи уредну администрацију, шаље свршене богослове на студије у Русију, пише уџбенике и надгледа сва просветна настојања у земљи. Уопште, митрополит Петар је ударио темељ, и то чврст темељ, даљем развоју црквеног и просветног живота у обновљеној Србији.

Кад је због династичке промене 1859. митрополит Петар морао да напусти Србију, црква је већ имала солидног кандидата за новог митрополита. Био је то његов питомац, тада већ епископ шабачки *Михаило Јовановић*, кога је он слао на школовање у Русију где је стекао солидно богословско образовање у Кијевској духовној академији. За време своје дуге управе (1859– 1881. и 1889–1898) митрополит Михаило је, настављајући рад свога претходника, учинио много на унапређењу црквене просвете и верског живота, као и на осамостаљивању цркве у самој држави. Како је на Берлинском конгресу (1878) Србија призната за независну државу, добила је и црква у кнежевини Србији 1879. од Цариградске патријаршије своју пуну самосталност и ступила у ред православних аутокефалних, националних цркава. Због сукоба са владином проаустријском спољном политиком и настојањем владе да се меша у унутрашње црквене послове митрополит Михаило је од стране краља Милана и владе био присиљен да напусти управу (1881–1889). За то време он је обишао Палестину и Свету

Гору, а затим је провео пет година у Русији, коју је искрено волео. Јерархија, која је постављена за време његова одсуства повукла се кад се после абдикације краља Милана (1882) митрополит Михаило вратио у Србију и продужио свој плодносни рад. Поред великих резултата на пољу црквене управе, просвете и верског живота, митрополит Михаило је оставио и много научних и литерарних радова из разних богословских дисциплина, а нарочито из практичних. Основао је многе фондове за помоћ оскудним свештеничким удовицама и сирочади, за школовање монаха у руским духовним академијама, за штампање књига и стипендирање добрих ђака. Његов рад на развијању идеја о јужнословенском и пансловенском јединству донео му је много признања како међу јужнословенским савременицима тако и у словенском свету уопште.

Црква у Србији у другој деценији XX века преживела је тешке дане због балканских ратова (1912–1913) и првог светског рата (1914–1918). Претрпевши још једну своју Голготу, српска црква је доживела коначно ослобођење и уједињење свог народа, па и своје уједињење и проглашење патријаршије (1920).

5.

Црква у Босни и Херцеговини је после укидања Пећке патријаршије (1766) потпала под власт Цариградске патријаршије, која је на те епархије слала епископе Грке „фанариоте“. Ма колико да је Турака увиђала да мора попуштати хришћанском становништву, ипак је положај православног српског народа у Босни био и даље тежак. Зато је 1875. букнуо чувени босанско-херцеговачки устанак, а Берлински конгрес 1878. дао право Аустроугарској да окупира Босну и Херцеговину. Тек после тога, на основу конвенције између Аустроугарске државе и Цариградске патријаршије (1880) Босна и Херцеговина су добиле националну јерархију и извесну црквену аутономију под Цариградском патријаршијом. Први босански митрополит Сава Косановић (1881–1885) енергично је почео рад на уређивању и унапређењу црквеног живота и просвете, али се сукобио са прозелитистичким тенденцијама аустроугарских окупационих власти и од њих фаворизоване римокатоличке цркве, те је морао да се повуче. Његови наследници и остали босанско-херцеговачки епископи су продужили његов рад са много љубави и пожртвовања, борећи се за стечену аутономију. Босанско-херцеговачке епархије ушле су у састав уједињене Српске патријаршије (1920) са крупним резултатима четрдесетогодишњег рада своје јерархије и одушевљених просветних и политичких радника.

6.

Стара Србија и Македонија су после 1766. такође биле под влашћу Цариградске патријаршије и добијале за владике фанариоте. Међутим, XIX век који је донео северним српским областима и Грчкој слободу и државу, пробудио је и овде, као и у Бугарској, жељу за слободом. Бугари су успели да у оквиру Цариградске патријаршије добију 1870. аутономни Егзархат под чију су управу ушле поред чисто бугарских области и неке области у Србији (нишка, пиротска и врањска) и Македоније (скопска, штипска, велешка, охридска, неврокопска, битолска, дебарска и струмичка епархија). Седиште егзархата било је у Цариграду. Кад је први егзарх Антим 1872. прогласио Егзархат за потпуно аутокефалну црквену област, сабор васељенских патријараха, који је те године одржан у Цариграду, осудио је то као етнофилетизам (цепање цркве у једној држави по народностима), а Егзархат прогласио за шизматичку цркву. Бугари су и на епархије у српским и македонским областима постављали за епископе Бугаре, што је изазвало реакцију како код тамошњег становништва тако и код Срба у Србији и код српске владе. Области источне Србије дошле су, додуше, 1878. у састав Србије и српске

митрополије, али Јужна Србија и Македонија су и даље чекале националну јерархију. У том времену су српска влада и црква развиле у тим областима врло живу просветну делатност. Године 1871. основана је у Призрену богословија, а за њом и многе српске школе, штампарије и просветна друштва. Коначно су дошли и српски епископи: у Призрен (1896), у Скопље (1897) и Велес (1910). После уједињења Јужних Словена (1918) ушле су и ове епархије 1920. године у састав обновљене Српске патријаршије.

VI. УЈЕДИЊЕЊЕ СРПСКЕ ЦРКВЕ И ВАСПОСТАВЉАЊЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ

Ослобођење и уједињење Јужних Словена (1918) дочекали су сви делови разорене Пећке патријаршије са радошћу. Већ у мају 1919. састали су се у Београду епископи свих делова 1776. године насилно укинуте патријаршије и прогласили духовно, морално и административно јединство ових покрајинских цркава у држави Срба, Хрвата и Словенаца. Ово је усвојила и државна власт, те је издан и краљев указ о уједињењу Православне цркве.

После овог акта замолила је уједињена Српска црква Цариградску патријаршију да јој врати раније достојанство патријаршије. Цариградска патријаршија је ово усвојила и издала синодални томос (одлуку) којим се допушта успостављање српске патријаршије. Архијерејски сабор, који је одржан у Сремским Карловцима, донео је на дан Сабора српских светитеља 30. августа (12. септембра) 1920. одлуку којом се уједињена српска црква уздиже на степен патријаршије. За првог патријарха обновљене патријаршије изабран је после два месеца митрополит Србије *Димитрије Павловић* (1920–1930). Устоличен је одмах у Београду, а 1924. и у Пећи.

Док је управа патријарха Димитрија протекла у прилагођавању појединих бивших црквених области новим приликама, за време патријарха *Варнаве* (1930–1937) ј је донесено једнообразно црквено законодавство и предвиђени су крупни планови за развој даљњег црквеног живота. Међутим, плодни рад овог архипастира широких концепција прекинула је насилна смрт у време борбе српске цркве и народа против конкордата који је тадашња влада намеравала да склопи са Римском црквом. Патријарх је умро, отпор цркве је гушен насиљем, али конкордат ипак није примљен.

Други светски рат донео је и новом патријарху *Гаврилу* чашу мучеништва. Немци су га провели кроз затворе и концентрационе логоре у Немачкој. Зло су прошли нарочито православни Срби на подручју тзв. Независне државе Хрватске. Епископи су свирепо убијани или интернирани, стотине свештеника и стотине хиљада народа српског убијано је на најстрашније начине. Цркве су разаране или претваране у римокатоличке, народ силом покрштаван.

Али, то је већ наше време. Грозоте другог светског рата толико су још присутне у нашим душама да их не треба освежавати. Дирање у живу рану наноси још већи бол. Видајући своје ране и радећи на својој обнови, савремена Српска црква продужује да у новој ситуацији ради на добро своје пастве у духу еванђелских принципа. Обнову црквеног живота отпочео је после свршетка рата и свога страдања патријарх *Гаврило* (умро 1950), а продужили његови наследници, патријарх *Викентије* (1950–1958) и патријарх *Герман*, који већ четврт века (од 1958) мудро и са апостолском ревношћу води брод Српске цркве.

Српска црква се с поносом осврће на своју прошлост, често болну, али увек часну. Црпећи из ње духовну снагу, она са оптимизмом гледа у своју будућност.

ДОДАТАК

I. СРПСКИ СВЕТИТЕЉИ

Поштовање сопствених светитеља у једном православном народу сведочи не само о богоугодном животу тих светих људи и жена, нето и о интензитету и осећајности верског живота самог народа. Имајући у виду светост живота својих светих саплеменика, а често и натприродне појаве у вези с њиховим личностима или моштима, њихове заслуге или жртве за веру и народ, народна побожност ствара њихов култ, побожно поштовање, које из локалних оквира улази у свест целе цркве и у опште богослужбено прослављање. Проглашавање светитеља извире, дакле, из најдубљих садржаја верског живота самог народа као живе цркве. Зато народно поштовање и прослављање по правилу претходи званичној црквеној канонизацији.

Поред општеправославних хришћанских светитеља који се поштују и славе у Српској православној цркви, и поред словенских светитеља св. Кирила и Методија (11. мај) и њихових ученика св. Климента (27. јул и 21. новембар), Наума (7. јул и 23. децембар), Саве (27. јул), Горазда (27. јул), као и св. мученика Анастасија (5. децембар), мученице Злате Мегленске (12. октобар), преподобног мученика Никите Светогорца (4. април), св. мученика Христе (28. новембар) и других, као Срби светитељи у Српској православној цркви поштују се и славе:

1. *Свети Сава*, први архиепископ и просветитељ српски, равнопостолни (14. јануар, 27. април и 6. мај);
2. *Св. Симеон Мироточиви* – Стефан Немања (13. фебруар);
3. *Преподобни Гаврило Лесновски* (15. јануар);
4. *Преподобни Прохор Пчињски* (19. октобар);
5. *Св. Јован Владимир*, краљ зетски, мученик (22. мај);
6. *Преподобни Јоаким Осоговски* (16. август);
7. *Преподобна Анастасија* – мати Светог Саве (22. јун);
8. *Преподобни Симон Монах* – краљ Стефан Првовенчани (24. септембар);
9. *Св. Арсеније Сремац*, архиепископ српски (28. октобар);
10. *Св. Сава II*, архиепископ српски (8. фебруар);
11. *Св. Стефан Владислав*, краљ српски (24. септембар и 30. јул);
12. *Св. Григорије*, епископ рашки (30. август);
13. *Преподобни Давид* – кнез Димитрије Немањић (24. септембар);
14. *Св. Јевстатије*, архиепископ српски (4. јануар);
15. *Св. Јаков*, архиепископ српски (3. фебруар);
16. *Преподобни Петар Коришки* (5. јун);
17. *Преподобна Јелена*, краљица српска (30. октобар);
18. *Св. Сава III*, архиепископ српски (26. јул);
19. *Преподобни Теоктист* – краљ Драгутин (30. октобар);
20. *Св. Краљ Милутин* (30. октобар);
21. *Преподобни Григорије Молчалник* (7. децембар);
22. *Преподобни Јоаникије Девички* (26. април и 2. децембар);
23. *Св. Никодим*, архиепископ српски (12. мај);
24. *Св. Стефан Урошић*, кнез српски – Немањић (11. новембар);
25. *Св. Стефан Дечански*, краљ српски (11. новембар);
26. *Преподобна Јелена Дечанска* (21. мај);
27. *Преподобни Јефтимије Дечански* (11. новембар);
28. *Преподобни Нестор Дечански* (11. новембар);
29. *Св. Данило II*, архиепископ српски (20. децембар);

30. *Св. Јоаникије*, патријарх српски (3. септембар);
31. *Св. Стефан Урош*, цар српски (2. децембар);
32. *Св. Спиридон*, патријарх српски (15. јун);
33. *Св. Лазар Косовски*, кнез српски, великомученик (15. јун);
34. *Св. Јефрем*, патријарх српски (15. јун);
35. *Преподобна Јефросинија* – Евгенија, родом Немањић, кнегиња Милица (19. јул);
36. *Преподобни Никодим „Грчић“* (канонизован у Румунији);
37. *Св. Кирило*, патријарх српски (30. август);
38. *Св. Стефан Лазаревић*, деспот српски (19. јул);
39. *Св. Никон*, патријарх српски (30. август);
40. *Св. Стефан Бранковић* – Слепи, деспот српски (9. октобар);
41. *Св. Јован Нови* – Бранковић, деспот српски (10. децембар);
42. *Преподобна мати Ангелина*, деспотица српска (30. јул и 10. децембар);
43. *Св. Ђорђе Кратовац* – св. Георгије Нови (11. фебруар и 26. мај);
44. *Св. архиепископ Максим Бранковић* – бивши деспот српски (18. јануар);
45. *Св. Стефан Штиљановић*, кнез српски (4. октобар);
46. *Св. Макарије*, патријарх српски (30. август);
47. *Преподобна Јелисавета* – кнегиња Јелена Штиљановић (4. октобар);
48. *Св. Гаврило I*, патријарх српски, мученик (13. децембар);
49. *Св. Василије Острошки Чудотворац* (29. април);
50. *Св. Сава Бранковић*, митрополит ердељски (24. април);
51. *Преподобни Висарион Сарај* (21. октобар);
52. *Преподобни Стефан Пиперски* (20. мај);
53. *Св. Петар Цетињски Чудотворац* (18. октобар);
54. *Преподобномученик Ђакон Авакум* (17. децембар);
55. Преподобни Синајити: *Ромило Раванички* (16. јануар), *Роман, Нестор, Мартирије, Данило, Сисоје, Зосим Тумански, Григорије Горњачки и Јов* (у Драчи) (6. мај);
55. *Св. Јосиф Нови* (15. септембар);
56. *Св. Јевстатије*, архиепископ српски (16. август);
57. *Св. Рафаило Банатски, Хиландарац* (16. август);
58. *Св. Теодор Сладић*, празнује се на Теодорову суботу.

Напомена: сви датуми су по старом, јулијанском календару.

Неки од ових светих Срба имају опште свечано празновање у целој Српској цркви (на пр. Свети Сава, св. кнез Лазар). Други се свечано прослављају само помесно, у околини где су живели, у храмовима где почивају њихове мошти или где су се прославили својим чудесима и напослетку у храмовима који су подигнути у њихову част.

Многи храмови појединих светитеља, иако они немају свенародно празновање, не само о њиховом празничном дану него и посведневно представљају права поклоничка места, која су дошла на глас због многобројних исцељења тешких болесника, телесних и душевних патника, који овамо долазе ради помоћи и многи је, по вери својој, и добијају. Поменимо само мошти св. Василија Острошког, св. Јоаникија Девичког, св. краља Стефана Дечанског и многе друге. Чуда исцељења може тумачити ко како хоће, али уста исцелених и немумшти језик штака хромих, ланаца и ужа којима су били везани бесомучни говоре само о чињеницама: овај човек био је неизлечиво болестан, а одавде је отишао здрав. Ова своја дотадања помагала оставио је исцелени

као сведочанство о ономе што је овде доживео – дошао је неизлечиво болестан, а вратио се дому своме здрав.

II. СРПСКИ АРХИЕПИСКОПИ И ПАТРИЈАРСИ

А. Архиепископи

1. *Сава I (Свети Сава)*, 1219–1233 († 1236)
2. *Арсеније I Сремац*, 1233–1263 († 1266)
3. *Сава II*, 1263–1271.
4. *Данило I*, 1271–1272.
5. *Јоаникије I*, 1272–1276. († 1279)
6. *Јевстатије I*, 1279–1286.
7. *Јаков*, 1286–1292.
8. *Јевстатије II*, 1292–1309.
9. *Сава III*, 1309–1316.
10. *Никодим*, 1317–1324.
11. *Данило II*, 1324–1337.

Б. Патријарси (од 1346. године)

12. *Јоаникије II*, 1338–1346–1354.
13. *Сава IV*, 1354–1375.
14. *Јефрем*, 1375–1380. и 1389–1390.
15. *Спиридон*, 1380–1389.
16. *Данило III*, 1391–1396.
17. *Сава V*, 1396–1409.
18. *Кирило*, 1409–1418.
19. *Никон*, 1418–негде после 1435.
20. *Никодим II*, 1445–1455 (?)
21. *Арсеније II*, 1457–1463.

После коначног пада Србије под Турке, падом Смедерева и Деспотовине (1459), настало је нередовно стање у Српској цркви. Патријарашки престо је нередовно попуњаван или је бивао упражњен. Међу оним епископима који су у том нередовном стању „придржавали престо Светог Саве“ помињу се:

22. *Јован*, архиепископ ... 1508 ...
23. *Марко*, митрополит ... 1524 ...
24. *Павле*, митрополит смедеревски 1527–1535 (?)

Стање у Пећкој патријаршији је нормализовано 1557. године.

25. *Макарије*, 1557–1571 († 1574)
26. *Антоније*, 1571–1575.
27. *Герасим*, 1575–1586.
28. *Саватије*, 1587.
29. *Јеротеј* 1589–1590.
30. *Филип* 1591–1592.
31. *Јован* 1592–1613.
32. *Пајсије* 1614–1648.

33. *Гаврило* 1648–1655 (+ 1659)
34. *Максим* 1655–1674 (+ 1680)
35. *Арсеније III* 1674–1690 (+1706)
36. *Калиник I* 1691–1710.
37. *Атанасије I* 1711–1712.
38. *Мојсије* 1712–1726.
39. *Арсеније IV* 1726–1737 {+1748)
40. *Јоаникије III* 1739–1746.
41. *Атанасије II* 1746–1752.
42. *Гаврило II* 1752.
43. *Гаврило III* 1755.
44. *Викентије Стефановић*
45. *Пајсије II*
46. *Гаврило IV* ... 1758.
47. *Кирило* 1758–1763.
48. *Василије* 1763–1765 (+1772)
49. *Калиник II* 1765–1766.

Одлуком султана Мустафе III Пећка патријаршија је укинута, а њено подручје потчињено јурисдикцији Цариградске патријаршије. Северни део Србије се у првој половини XIX века ослободио Турака и 1831. добио од Цариградске патријаршије аутономну митрополију, која је 1879. постала аутокефална. Али до васпостављања Српске патријаршије дошло је тек 1920. године после коначног ослобођења наших народа од турске и аустро-угарске власти и уједињења у заједничку државу Срба, Хрвата и Словенаца (1918).

III. СРЕДЊОВЕКОВНИ СРПСКИ МАНАСТИРИ И ЊИХОВИ ОСНИВАЧИ (КТИТОРИ)

Српски манастири су, пре свега, центри верског живота и монашког подвижништва (одрицања од свих уживања, а ревновања у хришћанским врлинама), али истовремено и расадници писмености, уметности и разних облика културног живота. Зато су наши стари манастири данас сведоци. Они сведоче, пре свега, о постојању јачих српских насеља у њиховој околини, јер су подизани не само ради својих монашких житеља него и ради унапређења верског живота околног народа. Манастири, затим, сведоче о високој култури својих градитеља и сликара, али исто тако и о високој култури, естетској префињености духа њихових оснивача, који су знали да одаберу најбоље неимаре и сликаре, како би лепотом својих задужбина („задужбина“ је дело учињено за спасење душе своје или својих ближњих) уздизали верски и културни живот свог народа, култивисали народну душу и кроз то утицали на народно уметничко стваралаштво. Зато су ти оснивачи (ктитори) наших манастира заслужили да се уз имена њихових славних задужбина знају и њихова имена.

Иако је и пре Стефана Немање било грађења цркава и манастира, ипак је наша стара књижевност, па и народна песма, ставила њега на чело свих задужбина као узор за подражавање, јер је од њега задужбинарство у брзом успону ушло у свој „златни период“.

СТЕФАН НЕМАЊА
вел. жупан (1168–1196)
(Св. Симеон Мироточиви)

Манастир св. Николе у Топлици (грађен 1168–1172)
Манастир св. Богородице у Топлици (женски манастир)
Бурђеви Ступови у Расу (саграђен после 1168)
Манастир св. Николе (Кончул) (обновио)
Црква св. Пантелејмона у Нишу
Студеница (грађена од 1183. и даље)
Хиландар (1199) са синовима
Бистрица (црква Богородична) у области доњег Лима

КНЕЗ МИРОСЛАВ

брат Немањин

Петров манастир на Лиму (данас у Бијелом Пољу)

СТРАЦИМИР

брат Немањин

Манастир св. Богородице у Градцу (Чачак) саграђен крајем XII века

ПРВОСЛАВ,

син Тихомира, брата Немањина

Бурђеви Ступови у Будимљу (код Иванграда у доњим Васојевићима) грађен крајем XII века

СТЕФАН ПРВОВЕНЧАНИ

Симон-монах (Свети Краљ)

(1196–1227)

Жича, манастир Вазнесења Христова, „Дом Спасов“, грађена од 1207. до 1220.

КРАЉ РАДОСЛАВ

(1227–1234)

Студеничка припрата

КРАЉ ВЛАДИСЛАВ (1234–1243)

Милешева, манастир Вазнесења Христова, саграђена 1234–1236.

КРАЉ УРОШ I

(1243–1276)

Сопотани, Света Тројица, саграђени око 1265.

КРАЉИЦА ЈЕЛЕНА

жена Урошева

Градац, манастир Благовештења, код Рашке

КНЕЗ СТЕФАН

Вуканов син

Морача, манастир Успенија Богородице, саграђен 1252.

КРАЉ ДРАГУТИН

(1276–1282)

(Монах Теоктист)

Рача, „Светог Спаса“, украј Дрине

Троноша (по „Троношком летопису“)

Ловница, св. Ђорђе (по предању)
Озрен, св. Никола (по предању)
Тавна, Света Тројица (по предању)

КНЕЗ ВЛАДИСЛАВ
син Драгутинов
Папраћа, Благовештење (по предању)

КРАЉ МИЛУТИН
(1282–1321)
Богородица-Тројеручица у Скопљу, обновио је 1283.
Хиландар, нова црква Ваведења, саграђена 1303. на месту Немањине
Богородица Љевишика у Призрену (1307)
Старо Нагоричино, св. Ђорђе (1313)
Бањска, св. Стефан, грађена 1313–1317.
Грачаница (1315), св. Богородица
Св. Арханђел у Јерусалиму (1315) и још много, до четрдесет, подигнутих и обновљених цркава и манастира

КРАЉ СТЕФАН ДЕЧАНСКИ
(1321–1331)
Дечани, Вазнесење, грађени 1327–1335.

ЦАР ДУШАН
(1331–1355)
Св. Арханђели код Призрена (1348–1352)
Довршење Дечана

ЦАРИЦА ЈЕЛЕНА
удовица Душанова и њихов син

ЦАР УРОШ
Довршили обнову цркве манастира Матејића (Матејче) код Куманова.

КРАЉ ВУКАШИН
(† 1371)
Манастир св. Арханђела код Прилепа (Марковградски)
Марков манастир, црква св. Димитрија код Скопља. Почела се зидати 1345.
Довршио је Вукашинов син Краљ(евић) Марко.

КНЕЗ ЛАЗАР
погинуо на Косову 1389.
Лазарица у Крушевцу осн. око 1375.
Горњак осн. 1379.
Раваница, грађена 1381–1383.
Наупара (по предању; помиње се 1382)

КНБГИЊА МИЛИЦА
жена Лазарева (у монаштву Евгенија и Ефросинија)
Љубостиња, крај XIV века

ДЕСПОТ СТЕФАН ЛАЗАРЕВИЋ
(1392–1427)

Ресава (Манасија), грађена 1404–1418.

Павловац под Космајем

ДЕСПОТ ЂУРЂЕ БРАНКОВИЋ
(1427–1456)

Девич у Дреници на Косову

ДЕСПОТ ОЛИВЕР

Лесново. Цркву св. Арханђела и „пустиножитеља Гаврила“ саградио Оливер
1341. још као „велики војвода“.

СЕВАСТОКРАТОР РЕЉА

Рилски манастир. Реља је у њему саградио 1342. цркву Рождества Богородице.

РАДИЧ ПОСТУПОВИЋ

велики челник

Браћевиница под Рудником. Црква св. Ђорђа основана 1428/9.

Протовестијар БОГДАН

Каленић, црква Ваведења, саграђен 1407–1413.

НЕКО ОД ЦРНОЈЕВИЋА

Манастир Ком на Скадарском језеру, црква Успења Богородице, поч. XV века

ИВАН ЦРНОЈЕВИЋ

Цетињски манастир Рођења Богородице, оонован 1485.

ДЕСПОТ ВУК БРАНКОВИЋ

син слепог Гргура

(„Змај Огњени Вук“)

Гргетег (по предању) подигао 1471.

МАТИ АНГЕЛИНА

удовица Стевана Бранковића

Фенек са црквом св. Параскеве (Петке) подигла поч. XVI века.

ВЛАДИКА МАКСИМ

БРАНКОВИЋ

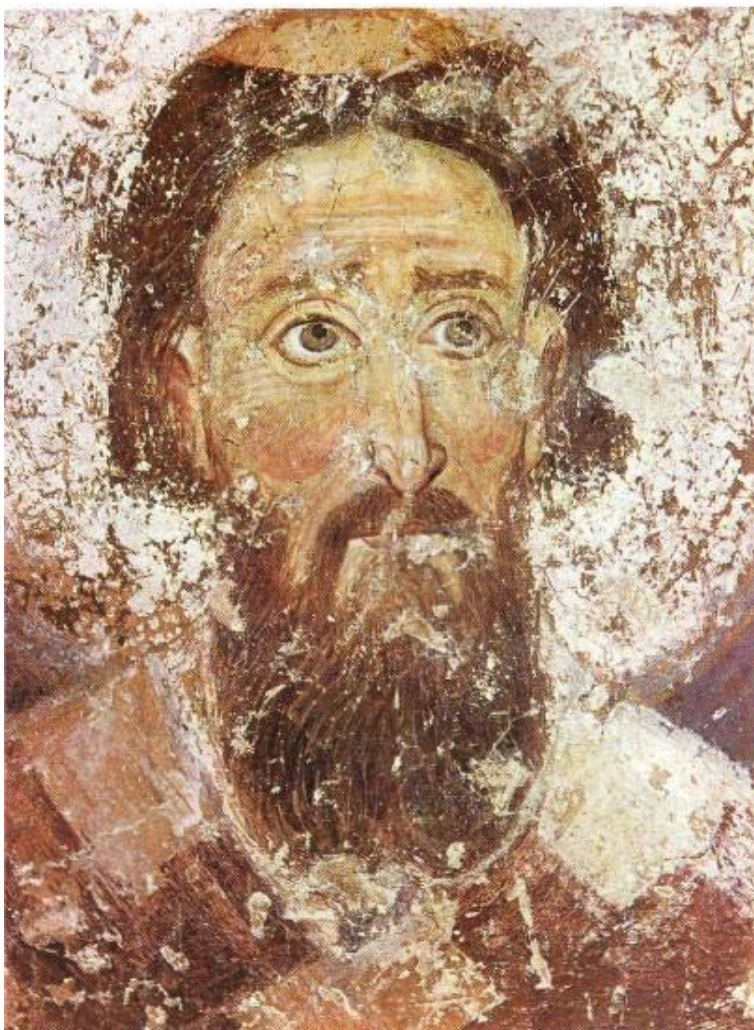
бивши деспот

Крушедол, Благовештење, под. 1513–1516.

БРАНКОВИЋИ

Хопово, поч. XVI века.

ИЛУСТРАЦИЈЕ

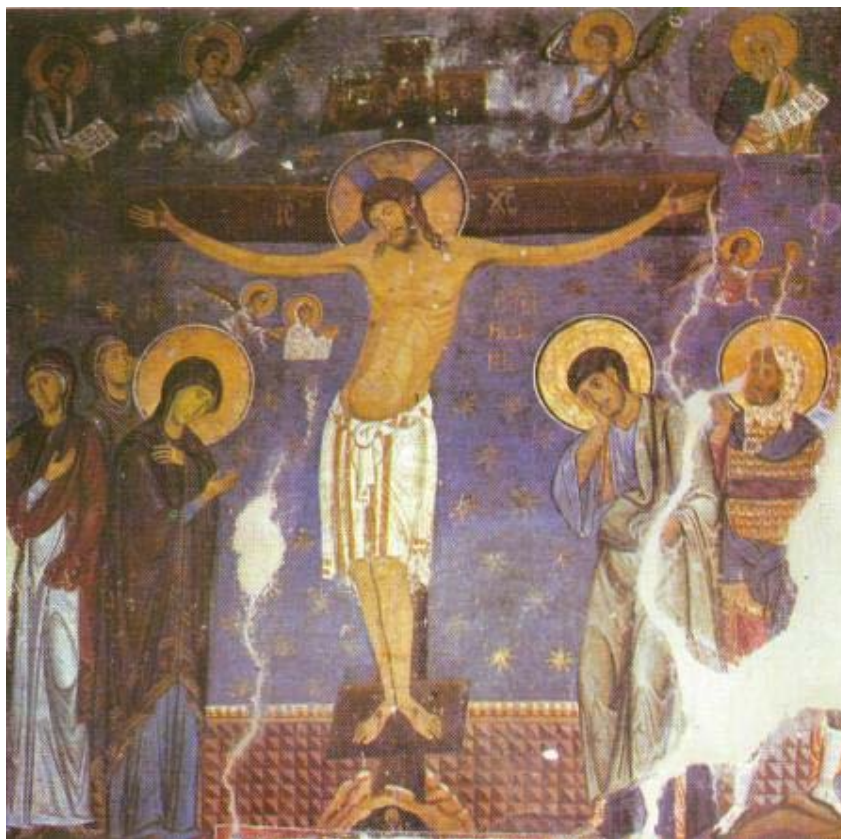
Свети Сава, први српски архиепископ (1219–1235) – део фреске (поворка Немањића) у старој припрати (претпростору) храма Вазнесења у манастиру Милешеви, код Пријепоља. Милешева је подигнута пре смрти Светог Саве, 1235. године, па је врло вероватно да се Архиепископ бринуо и око изградње ове цркве, задужбине његовога синовца, краља Владислава. Лик Светог Саве на овој милешевској фресци је његов најверодостојнији лик који нам је сачуван, јер је уметник који га је сликао био и сâм савременик архиепископа Саве. Кивот са моштима Светог Саве стајао је испод ове фреске од 1240. до 1595. године.

Мозаик-икона Богородице Одигитрије (Водиље) из Хиландара у Светој Гори, је најстарија икона очувана у једној српској цркви. Сматра се да је дело венето-византијских уметника мозаичара из последњих година 12. века. Свети Симеон – Немања је издахнуо у својој задужбини, манастиру Хиландару 1199. године, тек пошто му је син, светогорски монах Сава, принео икону Богородице. По предању, које се у Хиландару преноси од давнина, била је то управо ова Богородичина икона у мозаику.

Манастир Студеница, код места Ушће у Ибарској долини, у жичкој епархији СПЦ – црква Богородичиног успења (уснућа, смрти) подигнута је између 1183. и 1196. године. Студеница је међу свим српским манастирима одувек уживала највећи углед и заузимала прво место. Главна црква манастира – црква Богородице-Добротворке – је надгробна црква и задужбина Стефана Немање, творца државе, оснивача династије, светитеља – Симеона Мироточивог. Студеничка Богородична црква истиче се међу српским средњовековним црквама јединством своје архитектуре, вајарских украса и фресака. Грађена је од камена с облогом од белог, веома прецизно клесаног студеничког мермера, и раскошно вајарски украшена; у доба краља Радослава, синовца Светога Саве, дограђена је велика спољна припрага (на слици лево). То је прва наша црква на чијим фрескама су исписани српски натписи; у њој су и прве фреске које сликају догађаје из српске националне прошлости. Нарочита особеност ове цркве је срећно решен унутрашњи простор – незакрчен стубовима, он је већ од улаза цео сагледљив. Централни простор над којим се уздиже купола, је средиште светлости (јер „Бог је видјело, и таме у њему нема“); то осећање светлости, које већ на првом кораку плени посетиоце, било је још и појачано сјајем позлаћене позадине фресака.

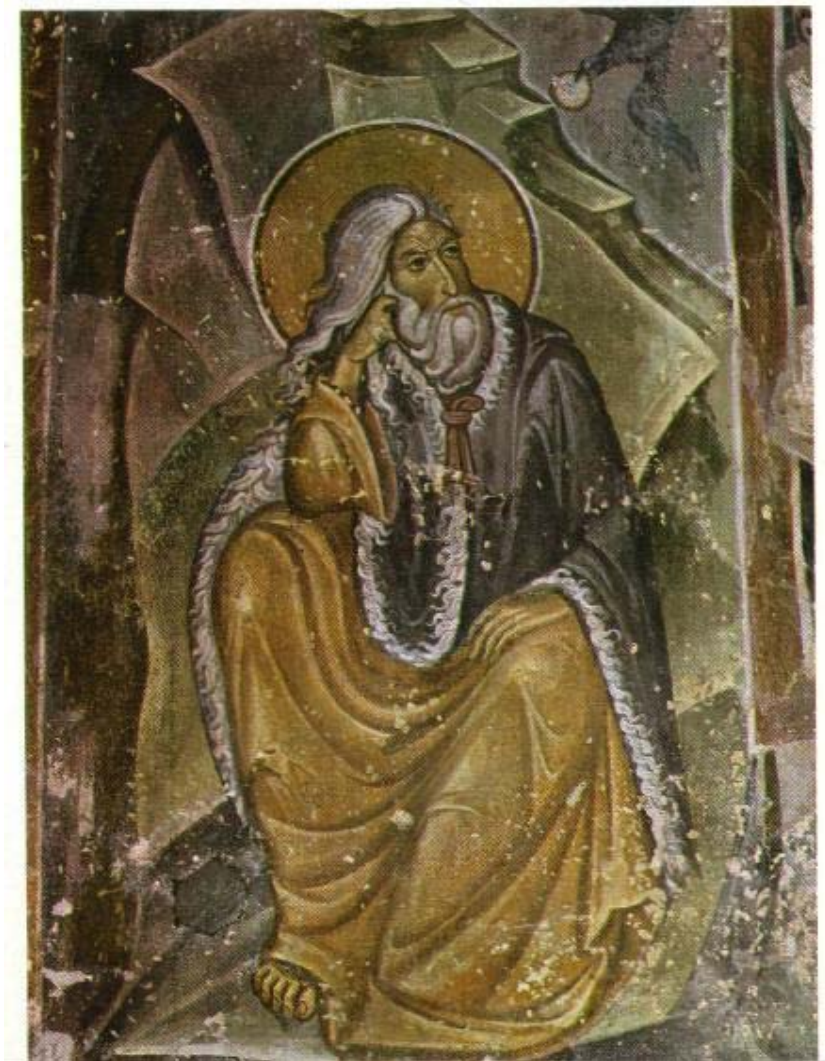
Велелепна фреска Распећа Христовог, из 1208–1209. г. на западном зиду храма Богородице-Добротворке у Студеници. Велики Немања није дочекао да цркву Богородице-Добротворке и изнутра украси живописом. Студеничке фреске стваране су пред очима Светога Саве, који је од 1208. до 1215. г. стално живео у Студеници. Тражећи сликаре за студеничку Богородичину цркву, он је начинио изврстан избор – неке од студеничких фресака, као Распеће Христово и Поклоњење Агнецу, убрајају се у најбоља сликарска дела 13. века у Европи. Монументалност концепције тих фресака иде упоредо са достојанственим ставом приказаних особа и мирноћом покрета. Студенички живопис тога времена је изузетне лепоте, којој је равна лепота грађевине и њеног вајарског украса. Богородична црква у Студеници стоји тако на челу најрепрезентативнијих споменика српског средњег века.

Анђео – весник Христовог васкрсења, део фреске Мироносице на Христовом гробу (према Мк 16:2–4, Мт 28:1–7, Лк 24:1, 5–7). у храму Вазнесења манастира Милешеве код Пријепоља, из прибл. 1235. године. Живопис у храму манастира Милешеве настао је свакако по жељи Светога Саве, још за његова живота. Милешевске фреске, стваране у свежој српској средини 13. века, прве су заблистале као . галерија светлог монументалног стила – који ће своје завршне облике добити у Сопоћанима; оне су далеко од сваке укалупљености и монотоније. Светли, монументални „Анђео на камену гроба“ као да је слетео са касноантичких солунских мозаика из 4. века. И ово је једно од ремек-дела српског средњовековног сликарства које припада не само српској но и општој историји уметности.

Лик краља Владислава (синовца Светога Саве) са ктиторске композиције у храму Вазнесења манастира Милешево (Богородица приводи Христу краља Владислава, који у левој руци носи модел своје задужбине – милешевске цркве Вазнесења) из припл. 1235. године. За доба краља Владислава (1234–1243) везује се и први, данас познати, помен о бојама наше заставе, наиме, заставе једног српског владара – застава је била „од црвеног и плавог ткива“, а била је депонована у Дубровнику (1281) са другим драгоценостима краљевих наследника (сина жупана Десе и његове мајке, удове краљице Белославе).

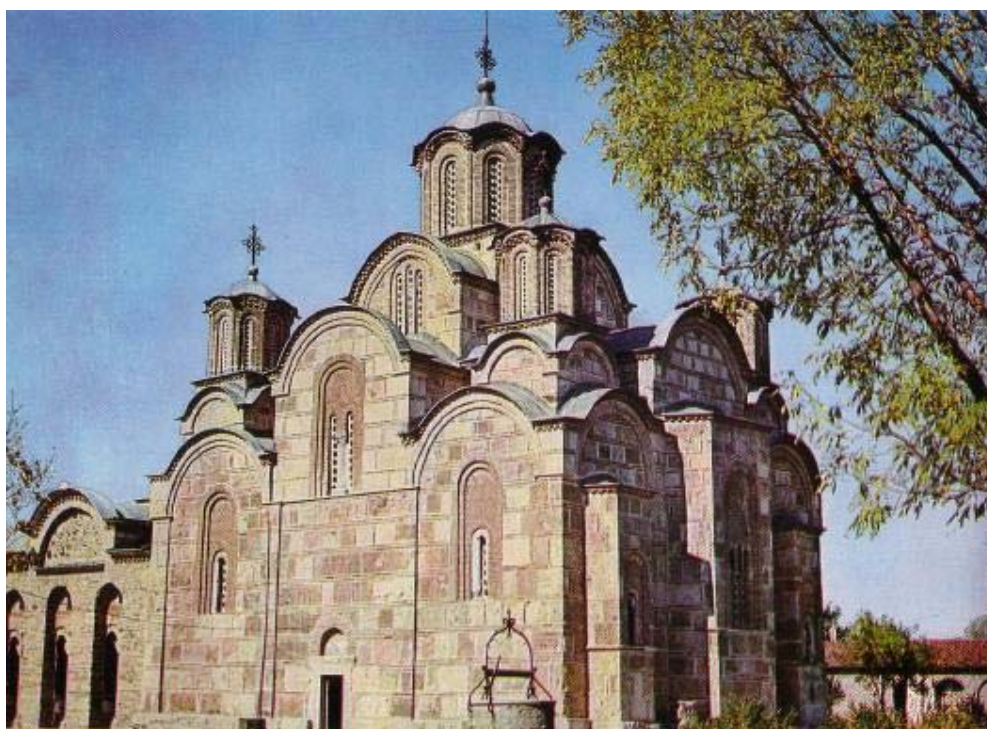
Манастир Морача (код Колашина, епархија црногорско-приморска СПЦ) из 1252. г. задужбина је кнеза Стефана, сина Вукановог а синовца Светога Саве. Првобитни морачки живопис (после 1252. г.) је само делимично очуван, а једна од најлепших његових фигура налази се у капелици Ђаконикона морачке цркве Успенија – на фресци *Пророк Илија коме у пустињи храну доноси гавран* (према 1. књ. о цар. 17:6). Ова фигура Пророка Илије, својом свечаном монументалношћу, као да је рани претходник (из 13 века) оних титанских фигура које ће доцније (у 15. и поч. 16. в.) у уметности ренесансе, оживети вајар Јакопо дела Кверча и Микеланђело.

Плаштаница краља Милутина, најстарија очувана српска плаштаница – покров који се носи на вечерњи Великог петка – везена је златном и сребрном жицом и свиленим концем на тамноцрвеној свили, крајем 13. или почетком 14. века. На њој је приказано тело умрлог Христа окружено хором анђела. Испод Христових ногу извезене су, на старом српском језику, речи: „Сети се, Боже, душе Свога служиоца Милутина Уроша“. Ова плаштаница се чува у Музеју Српске православне цркве (СПЦ) у Београду.

Исус позива Левија (према Мк 2:14) фреска из 1321. г. у цркви Благовештења манастира Грачанице код Приштине, задужбини краља Милутина, из 1315. г.

У другој трећини 14. века развија се у Србији царске епохе правац раскошног украшавања рукописних књига минијатурама. *Четвороеванђеље патријарха Саве* (1354–1375) рађено на пергаменту – почетак Еванђеља по Марку; у средишту је приказан Еванђелист и персонификација Премудрости. (У хиландарској ризници рукописа, бр. 13.)

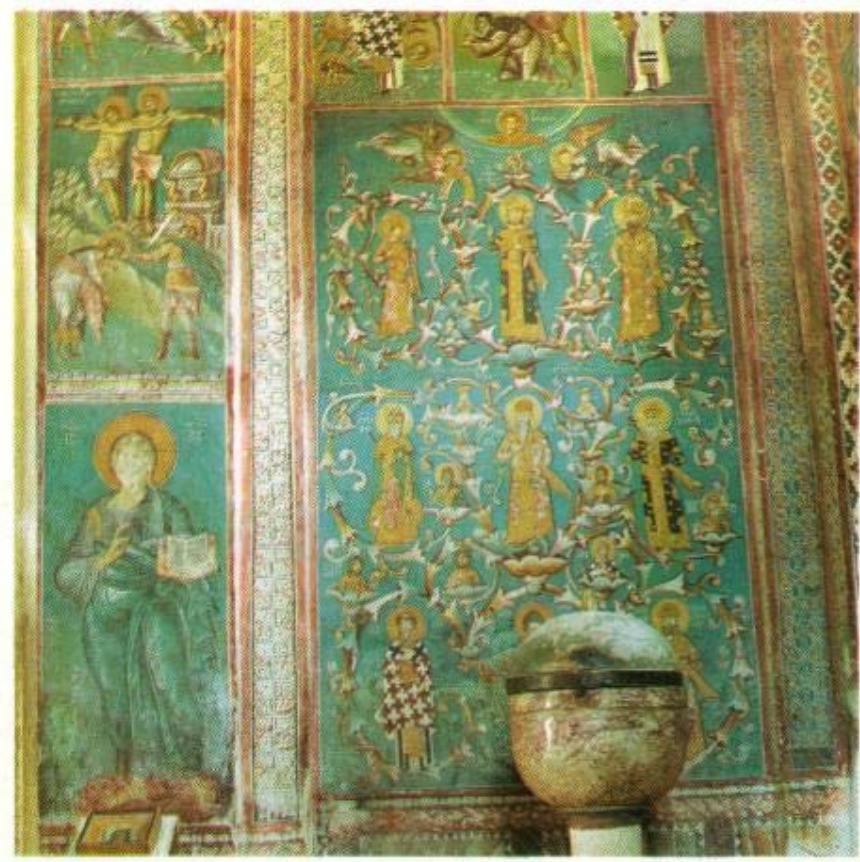
Богородица-Умиљеније („разнеженост“) звана „Богородица цара Душана“ – стајаћа икона (на којој је приказана фигура у целом расту) са првобитног иконостаса манастирског храма у Високим Дечанима. Дечански задужбинари, српски краљеви Стефан Дечански и његов син Стефан Душан, изабрали су даровите мајсторе традиционалног класицистичког образовања, поверивши им израду фресака у храму, као и икона на олтарској прегради. Иконе су рађене темпером на дрвету и углављене у мермерну олтарску преграду; израдио их је, између 1340–1350, српски сликар, следбеник класицистичког сликарства првих деценија 14. века – уметник уистину снажног темперамента и одличног образовања. Иконе су сликане према цариградским узорима – ова икона Богородице са малим Христом у наручју веома је налик на једну фреску Богородице у олтару параклиса у манастиру Хора (сада Кахри-џамије). Тип Умиљеније („разнеженост“) наглашава осећања светих личности – посебно тугу Мајке којој ће „мач пробости душу“ (Лк 2: :35), која предвиђа страдања Сина. На овој икони већ се називу први почеци преображаја старог стила у елегантно и сентиментално сликарство моравских цркава.

Манастир Високи Дечани, у близини Пећи, у рашко-призренској епархији СПЦ. Дечани су задужбина краља Стефана Уроша III Дечанског (1321–1331) и његовога сина краља, потоњег цара српског, Стефана Душана (1331–1355). Велелепни дечански храм Вазнесења грађен је у периоду 1327–35. Главни градитељ био је фра Вита из Котора, а по имену су познати и протомајстор Ђорђе са браћом Добросавом и Николом. Фреске су настале 1335–50. Поред Пећке патријаршије Дечани су највеће српско културно средиште; дечанска црква је највећа очувана српска средњовековна црква. Црква Вазнесења Господњег у Дечанима је и највећа у свету галерија средњовековног фреско-сликарства средине 14. века, која садржи преко хиљаду композиција са више хиљада фигура; ове фреске својим садржајем представљају суму знања и веровања средњовековнога човека. Мошти св. краља Стефана Дечанског чувају се у саркофагу испред олтара. Око 1397. кнегиња Милица је обновила велики бронзани хорос (високи свећњак са мноштвом свећа) који и данас виси под куполом храма. Манастир је више пута страдао од непријатеља. Средином 18. века темељно је обновљен. Кнез Милош Обреновић је 1863. дао да се изгради велики конак, северно од цркве, који је и данас у употреби. Од свих српских манастира Дечани (после Хиландара на Светој Гори) имају најзначајнију ризницу.

Свети арханђео Гаврил и свети Нестор, фреска из 1346. у цркви Светог Димитрија манастира Пећке патријаршије.

Генеалогско стабло – лоза Немањића, фреска из припл. 1350. г. на источноме зиду припрате цркве Вазнесења у манастиру Дечанима. Приказане су 22 личности, почев од

Стефана Немање, у подножју композиције, до Уроша V, сина Душановог, у горњој зони. Композиција се завршава сегментом неба, одакле Христос-Емануил благосиља династију Немањића, а два анђела одозго приносе цару Душану владарске инсигније. Испред фреске налази се оригинална мермерна посуда за крштавање (или освећење воде).

Утврђени манастирски комплекс Ресаве – Манасије опасан бедемима са 12 кула, а са црквом Свете Тројице (из 1406–1418. г.) у средини – највећом и најмонументалнијом црквом моравске градитељске школе; задужбина је деспота Стефана Лазаревића, који је ту и сахрањен. За време деспота у Ресави је био културни центар са скрипторијом за преписивање књига.

Почетна страница из *Празничног минеја* Божидача Вуковића – Подгоричанина (око 1465—око 1540) српскога штампара, који је 1519. г. у Венецији отворио своју штампарију где је штампано више српских богослужбених књига. Посебну пажњу је обраћао на уметничко обликовање књига уневши и неке графичке новине. Штапао је: *Служабник* (1519), *Псалтир* (1520), *Празнични минеј* (1538) и др. (Овај примерак је из ризнице српскога манастира Крке у Далмацији.)

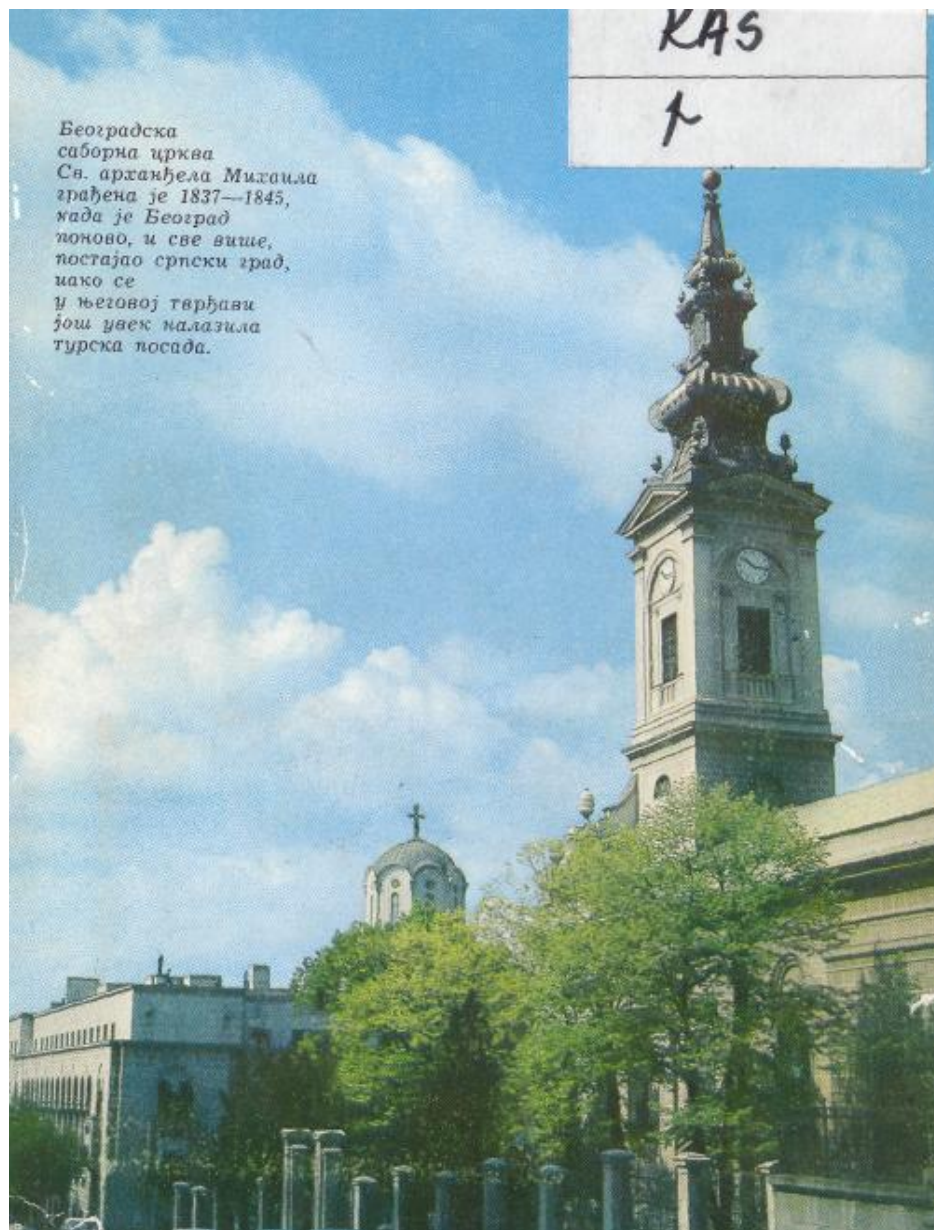
Фрушкогорски манастир Крушедол, код Ирига, са црквом Благовештења саграђеном између 1509–1512. г. основали су архиепископ Максим (раније деспот Ђурђе Бранковић) и његова мајка деспотица Ангелина. Првобитни дуборезни иконостас је делимично сачуван – његови делови су чешће прерађивани. Раскошно украшено Распеће у највишој зони иконостаса је из 1653. г. Престоне иконе настале су 1745. г. (њихова израда приписује се Јову Василијевичу из Кијева, који је у Сремским Карловцима имао неку врсту иконописне школе – по племенитости ликова (Христос), по сликарском осећању, по стилу уопште, то су најлепше иконе тога периода. Царске двери су такође израђене у то време. Од првобитног иконостаса (из 1509–1512. г.) очувао се деизисни чин (иконе у средњој зони, изнад олтарских врата); то је једно од последњих дела изведених у традиционалном стилу, који је потомке подсећао на доба успона и уметничке славе источнохришћанског света. Са лепотом ликова и боја, као и изванредном моделацијом фигура на овом деизисном чину, не може се ништа поредити на целој Балкани у то време; сматра се да је сликар ових икона дошао из Влашке, са којом земљом су потомци Бранковића одржавали присне везе.

Велика сеоба Срба 1690. године. После многих страдања и неуспелих устанака српског народа против турских поробљивача, после ратова турске и аустријске војске, на чијој страни су се Срби борили (1683–1699), када су после пораза код Качаника Аустријанци почели да се повлаче на север, за војском је кренуло и мноштво српског народа. Прогоњени страхом од турске одмазде, они под вођством свога патријарха, Арсенија III Чарнојевића, године 1690, масовно прелазе из јужних области, из постојбине под турском окупацијом, на територију северно од Саве и Дунава, у област Војне границе Хабзбуршке монархије. Била је то прекретница у духовном и политичком животу српског народа. Велика историјска композиција „Сеоба Срба 1690. године“ је дело чувеног српског сликара Паје Јовановића (1859–1957); данас се ово дело чува у Патријаршији у Београду.

Најмонументалнија грађевина барокног стила код Срба је *Саборна црква у Сремским Карловцима*, седишту митрополије; њену изградњу предузео је енергични митрополит Павле Ненадовић у периоду 1578–1762. године. У овој цркви је и најрепрезентативнији иконостас српске уметности 18. века. Иконе на овом раскошном иконостасу радили су, 1780. године, Јаков Орфелин и највећи представник пуног српског барока Теодор Крачун. Велике историјске композиције везане за Немањиће, поручене су почетком 20. века код великог српског сликара Паје Јовановића – оне красе зидове Сремскокарловачке катедралне цркве.

Београдска
саборна црква
Св. арханђела Михаила
грађена је 1837—1845,
када је Београд
поново, и све више,
постајао српски град,
иако се
у његовој тврђави
joш увек налазила
турска посада.